लघु-ग्रन्थमाला

[५३]

श्रीरघुदेवन्यायालङ्कारभट्टाचार्यविरचितः

पक्षतावादः

सम्पादकः

डॉ० राजारामशुक्लः

प्राध्यापकः,

न्यायवैशेषिकदर्शनविभागस्य

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये

वाराणस्याम्

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः

वि० सं० २०५२

LAGHU-GRANTHAMĀLĀ
[Vol. 53]

PAKṢATĀVĀDAḤ

OF

ŚRĪ RAGHUDEVA NYĀYĀLAṄKĀRABHAṬṬĀCĀRYA

EDITED BY

DR. RĀJĀRĀMA ŚUKLA
Lecturer,
Nyāya-Vaiśeṣika Philosophy Deptt.
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi

VARANASI
1996

Research Publication Supervisor—
Director, Research Institnte,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi.

Published by—
Dr. Harish Chandra Mani Tripathi
Publication Officer,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi-221 002.

Available at—
Sales Department,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi-221 002.

First Edition, 500 Copies
Price Rs. 10. 00

Printed by—
VIJAYA PRESS,
Sarasauli,
Varanasi.

लघु–ग्रन्थमाला

[५३]

श्रीरघुदेवन्यायालङ्कारभट्टाचार्यविरचितः

पक्षतावादः

सम्पादकः

डॉ० राजारामशुक्लः

प्राध्यापकः,

न्याय-वैशेषिकदर्शनविभागस्य

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये

वाराणस्याम्

वाराणस्याम्

२०५२ तमे वैक्रमाब्दे   १९१७ तमे शकाब्दे   १९९६ तमे खैस्ताब्दे

अनुसन्धान-प्रकाशन-पर्यवेक्षकः —
निदेशकः, अनुसन्धान-संस्थानस्य
सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालये
वाराणसी ।

□

प्रकाशकः —
डॉ० हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी
प्रकाशनाधिकारी,
सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य
वाराणसी–२२१ ००२.

□

प्राप्तिस्थानम्—
विक्रय-विभागः,
सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य
वाराणसी–२२१ ००२.

□

प्रथमं संस्करणम्, ५०० प्रतिरूपाणि
मूल्यम्— १०. ०० रूप्यकाणि

□

मुद्रकः —
विजय-प्रेस,
सरसौली, भोजूबीर
वाराणसी ।

नैवेद्यम्

व्याप्तिज्ञानजन्याया अनुमितेः किमन्यत्कारणमिति जिज्ञासया प्रवर्तते पक्षतानिरूपणम्। किमर्थमेतज्जिज्ञासावतार इति चेत्? अनुमितिकारणे परामर्शादौ सत्स्वपि साध्यनिश्चयसत्त्वे विनाऽनुमित्सामनुमित्यनुदयात्तदतिरिक्तं किमपि कारणमनुमितेरवश्यं वाच्यं यत्सत्त्वेऽनुमित्युदयात्। स एव हि हेतुः पक्षतेत्युच्यते। पक्षता च पक्षवृत्तिः पक्षत्वरूपो धर्मविशेषः। पक्षे धर्मत्वं यस्या इति व्यधिकरणबहुव्रीहिणा व्यधिकरणबहुव्रीहेरसाधुत्वे च देवतादिशब्दवत् तलः स्वार्थिकत्वमभ्युपगम्य पक्षस्य धर्मत्वं धर्मविशेष इति व्युत्पत्त्या निरुक्तार्थलाभात्[1]।

तत्र प्रकृतग्रन्थकारो रघुदेवो नवीनमतमनुसरन् सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षतेति पक्षतालक्षणं प्रस्तौति[2], तथापि 'उपपादनञ्च स्वपक्षसाधनपरपक्षनिराकरणाभ्यां सम्भवति' इत्युक्तमनुसरता गङ्गेशोपाध्यायेन तत्र न तावत्सन्दिग्धसाध्यधर्मत्वं पक्षत्वमिति[3] प्राचां मतं खण्डनाय प्रस्तुतम्।

सन्दिग्धसाध्यधर्मत्वमित्यस्य साध्यसन्देहरूपोऽर्थो दीधितिकृतोऽभिमतः। यथाश्रुतेन तु सन्देहविषयीभूतसाध्यवत्त्वमर्थो लभ्यते। तत्स्वीकारे ह्रदादौ विनष्टवह्न्यादेरनुमितिर्न स्यात्, तत्र साध्यस्य विनष्टतया तत्त्वत्वासम्भवात्। कीदृशसाध्यसन्देह इति चेत् साध्यनिर्णयनिवर्त्यः। तथा च यद्धर्मिकयत्सम्बन्धावच्छिन्नयत्प्रकारकत्वेन यत्संशयं प्रति निवर्तकत्वं स सन्देहस्तत्पक्षकतत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्विधेयकानुमितौ हेतुभूता पक्षतेति फलितम्[4]। अत्र सन्देहपदानुपादाने बाधनिश्चयेऽतिव्याप्तिः, तस्यापि साध्यनिश्चयनिवर्तनीयत्वात्। बाधनिश्चयस्य पक्षतात्वाङ्गीकारस्तु न युक्तः। तथा हि—पर्वतो वह्न्यभाववानिति बाधनिश्चयधर्मिकतादृशज्ञानमप्रमा न वेत्यप्रामाण्यग्रहदशायां पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान् वह्निमांश्चेति सिद्ध्यात्मकपरामर्शसत्त्वेऽनुमित्यापत्तिस्तादृशबाधनिश्चयस्य साध्यनिर्णयनिवर्त्यत्वात्। बाधनिर्णयस्य विशिष्टबुद्धिमात्रं प्रति विरोधित्वेऽप्यप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितस्य तस्यातथात्वात्। अतः सन्देहपदमावश्यकम्। संशयत्वमत्र साध्यनिश्चयाप्रतिबन्धकत्वरूपं ग्राह्यम्। अन्यथा सन्देहपदोपादानेऽपि वह्न्यभाववान् पर्वतो रूपवान्न वेति समूहालम्बनस्य सन्देहात्मकबाधनिश्चयरूपत्वेन साध्यनिर्णयनिवर्त्यत्वसंशयत्वयोः सत्त्वात् पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिं प्रति पक्षतात्वापत्तिः स्यात्। तथा च सन्देहे साध्यनिर्णयनिवर्त्यत्वे सति साध्यनिर्णयानिवर्तकत्वं

---

१. द्र० पक्षताप्रकरणम् (जा०) पृ० सं० ५; २. पृ० सं० १।
३. पक्षताप्रकरणम् (चि०) पृ० सं० ५; ४. पक्षताप्रकरणम् (जा०) पृ० सं० ६।

विशेषणम् । अनिवर्तकत्वमित्यस्य निवर्तकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वमर्थः, न तु निवर्तकत्वाभावः । अन्यथाऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबाधनिश्चयस्य साध्यनिर्णयनिवर्तकत्वाभावात्पक्षतात्वापत्तिः स्यात् । विषयतापर्यन्तानुधावने तु समानाकारकज्ञानीयविषयतयोरैक्यात् साध्यनिर्णयप्रतिबन्धकतावच्छेदकाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबाधनिश्चयीयविषयतावत्त्वस्यैवाप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितबाधनिश्चये वर्तमानत्वात् तच्छून्यत्वविरहेणादोषात् ।

इत्थं संशयस्य तदभाववति तत्प्रकारकत्वेनानिवेशे साध्यनिर्णयानिवर्तकत्वोक्तौ पर्वतो वह्निव्याप्यवान् इत्यत्र वह्न्यभाववान् पर्वत इति निश्चयस्य पक्षतात्वं स्यात् तादृशनिश्चयस्य तदभावव्याप्यवत्तामुद्रया साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यत्वादप्रतिबन्धकत्वाच्च । तादृशसाध्यनिश्चयाप्रतिबन्धकीभूत-तदभाववद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानत्वनिवेशे उक्तदोषवारणेऽपि तत्रैव पर्वतो वह्निमान्न वेति संशये वह्निव्याप्यसाध्यकानुमितिं प्रति पक्षतात्वापत्तिः स्यात् । एतादृशसंशयस्य साध्यनिर्णयप्रतिबध्यत्वेऽपि तदप्रतिबन्धकत्वेन तदुत्तरं वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयसत्त्वे वह्निव्याप्यसाध्यकानुमितित्वापत्तिरितीष्टापत्तिरपि नैव वक्तुं शक्यते; किन्तु साध्यनिर्णयनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतायां प्रकृतसाध्यविषयताघटितधर्मावच्छिन्नत्वं निवेश्यम् । उक्तसंशयनिष्ठा वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यता तु वह्न्यभावनिष्ठप्रकारत्वावच्छेद्येति नोक्तदोषावकाशः । इदानीं साध्यनिर्णयाविरोधित्वं संशयत्वं वेति पृथक्तया न निवेशनीयं बाधादिनिश्चयनिष्ठप्रतिबध्यतायाः प्रकृतसाध्यविषयताघटितधर्मानवच्छिन्नत्वेनापत्त्यभावात् ।

न चैवमपि वह्निव्याप्यवत्सधर्मा पर्वतो वह्निव्याप्यवानित्यत्रैव वह्निव्याप्यवत्सधर्मा पर्वतो वह्निमान्न वेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिः, तत्र साध्यविषयतायाः पक्षान्तर्गतत्वेन संशयनिष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वादिति वाच्यम्, प्रकृतसाध्यविषयतायां पक्षविषयताबहिर्भूतत्वनिवेशेन तद्वारणसम्भवाद् वह्निव्याप्यविषयतायास्तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेऽपि पक्षविषयतान्तर्गतत्वेन क्षतिविरहात् । एवञ्च प्रकृतपक्षविषयताबहिर्भूतप्रकृतसाध्यविषयताघटितधर्मावच्छिन्ना या प्रकृतसाध्यवत्ताग्रहनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यता तादृशप्रतिबध्यतावत्त्वं पक्षतात्वमिति फलितोऽर्थः । अत एव ह्रदो वह्न्यभाववानित्यत्र ह्रदो वह्न्यभाववान्न वेति संशयस्येव ह्रदो वह्निमान्न वेति संशयस्यापि पक्षतात्वं सङ्गच्छत इत्युक्तम्, तन्निष्ठप्रतिबध्यतायाः साध्यविषयताघटितधर्मानवच्छिन्नत्वाद् वह्निमत्ताविषयकत्वेनैवावच्छिन्नत्वात् ।

प्रकृतपक्षविषयताबहिर्भूतप्रकृतसाध्यविषयताघटितधर्मावच्छिन्नत्वं प्रतिबध्यतायां व्याप्यवत्तासाध्यकस्थलीयपक्षतालक्षणे निवेशनीयं नेतरत्र पक्षसाध्यभेदेन पक्षतालक्षणभेदादिति विभावनीयम् ।

पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिं प्रति वह्निः पर्वतवृत्ती न वा, वह्निः पर्वतनिष्ठा नं वा, प्रतियोगो न वेत्यादिसंशयानामपि पक्षतात्वं स्वीक्रियते। अत एव पक्षसाध्यविशेष्यकसंशयानुगमोऽपि न[1]।

इत्थमिदं लक्षणं पूर्वपक्षत्वेनोपस्थाप्य तत्खण्डनाय गङ्गेशोपाध्यायेन संशययोग्यताया एव निरासः कृतः—सन्देहो विशेषणविधयाऽनुमितिं प्रति हेतुः, उपलक्षणविधया वा ? इति विकल्पोत्थापनेन। तत्र तावद् विशेषणविधया कारणत्वे संशयस्य क्षणद्वयावस्थायित्वेन लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मरणादिना परामर्शपूर्वमेव नाशात् फलोपहितत्वं न स्यात्। उपलक्षणत्वे स्वरूपयोग्यस्याव्यावर्तकतया सिद्धिकालेऽनुमितिवारणं न स्यात्।

साधकबाधकप्रमाण-(सिद्धिबाध-) अभावः पक्षता इत्यपि न। तथा हि—साधकप्रमाणबाधकप्रमाणोभयाभावश्चेत् साधकबाधकप्रमाणाभावस्यार्थस्तदा केवलसिद्धिसत्त्वेऽनुमित्यापत्तिः स्यात्। सिद्धिसत्त्वेऽपि बाधकप्रमाणाभावसत्त्वेन तादृशोभयाभावस्य सत्त्वात्। साधकप्रमाणाभावो बाधकप्रमाणाभाव इत्यभावद्वयं पक्षता। तथा चोक्तस्थले प्रमथाभावस्याभावान्नानुमित्युत्पाद इत्यपि नावश्यक्लृप्तकारणेषु प्रतिबन्धकाभावमुद्रया बाधज्ञानाभावस्य हेतुतास्वोकारस्यावश्यकतया तेनैवोपपत्तौ तस्य पक्षतात्वेन पृथक् कारणतास्वोकारस्यानुमितत्वादिति तादृशोभयाभावान्तर्गतबाधाभावस्य प्रवेशो व्यर्थः।

अस्तु वा बाधकप्रमाणाभाववैयर्थ्यं साधकप्रमाणाभावमात्रस्यैव पक्षतात्वं चेत्याशङ्क्य चिन्तामणिकारैर्नैकप्रकारैरियं शङ्का निरस्ता। १. आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यश्चेत्यादिश्रुत्या आत्मविषयकशाब्दबोधात्मकसिद्ध्यनन्तरम् आत्मविषयकानुमितिबोधनात् सिद्ध्यभावरूपकारणासत्त्वेऽप्यनुमितिर्दृश्यते। २. यदि प्रत्यक्षात्मकसिद्ध्यभावस्य कारणता स्वोक्रियते तदापि अनुमित्सासत्त्वे प्रत्यक्षतो निश्चितेऽर्थेऽपि अनुमितिर्भवत्येव। ३. एवमेव 'मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः' इत्यादिवचनाद् आत्मा बहुभिर्हेतुभिर्मन्तव्य इत्यस्य बोधितत्वेन एकलिङ्गेन सिद्धस्य अनुमित्सासत्त्वे लिङ्गान्तरेणानुमितिर्भवत्येव। तस्मात् सिद्ध्यभावो न पक्षता।

यद्यपि सिषाधयिषायाः पक्षतात्वे नोक्तदोषाः, एवं सिषाधयिषासत्त्वे 'प्रत्यक्षपरिकल्पितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः' इति सिषाधयिषाऽभावे 'न हि करिणि दृष्टे चोत्कारेणानुमितेऽनुमातारः' इति च वाचस्पतिवचनेनाविरुद्धे तथापि सिषाधयिषाया अनुमितिकारणत्वे तद्विना घनगर्जितेन मेघानुमानं न स्यात्।

---

१. प० प्र० (दी०) पृ० सं० ४९।

इत्येवं रीत्या पक्षतायाः कानिचित्स्वरूपाणि पूर्वपक्षत्वेनोपस्थाप्य मणिकृता खण्डितानि। सोऽयं विषयः प्रकृतग्रन्थेऽवर्णित इत्यत्रास्माभिः संक्षेपेण प्रस्तुतः। सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षतेति सिद्धान्तपक्षमाश्रित्य प्रकृतग्रन्थे चर्चा क्रियते। स च विषयो ग्रन्थकृता श्रीरघुदेवतर्कालङ्कारेण अत्यन्तं स्पष्टतया विवेचितः, क्वचिदस्पष्टोऽप्यस्माभिष्टिप्पण्यादिप्रदानेन स्पष्टतरः कृत इति तन्निर्वचनमत्रानावश्यकं मन्यामहे।

प्रकृतग्रन्थकारः श्रीरघुदेवन्यायालङ्कारभट्टाचार्यो नैकेषां ग्रन्थानां रचयितुर्हरिरामतर्कालङ्कारस्य शिष्येष्वन्यतमो गदाधरभट्टाचार्यस्य सतीर्थ्यः स्वयमपि नैकेषां ग्रन्थानां रचयितेति नाविदितं न्यायवासनावासितस्य कस्यापि। तन्नाम्ना निम्नोट्टङ्किता ग्रन्था उपलभ्यन्ते —

१. कणादसूत्रव्याख्यानम्, २. तत्त्वचिन्तामणिव्याख्या गूढार्थदीपिका—रघुदेवी (अनुमानपरिच्छेदः), ३. द्रव्यसारसङ्ग्रहः, ४ पदार्थखण्डनविवरणम् (रघुनाथशिरोमणिकृतपदार्थखण्डनस्य व्याख्यानम्), ५. अनुमितिपरामर्शविचारः, ६. अवयवग्रन्थः, ७. आकांक्षावादः, ८. आख्यातवादटिप्पणी (रघुनाथकृताख्यातवादोपरि), ९. इच्छावादः, १०. उपसर्गद्योतकताविचारः, ११. कारणतावादार्थः, १२. कार्यकारणभावविचारः, १३. चित्ररूपवादः, १४. ज्ञानद्वयवादः, १५. ज्ञानलक्षणविचारः, १६. तर्कविचारः, १७. दण्डकारणताविचारः, १८. धर्मितावच्छेदकप्रत्यासत्तिनिरूपणम्, १९. नञर्थवादटिप्पणी / नञ्वादटिप्पणी, २०. नवीननिर्माणम्, २१. निरुक्तिप्रकाशः, २२. निश्चयत्वनिरुक्तिः, २३. निश्चयवादः, २४. पक्षता, २५. प्रतियोगिज्ञानकारणताविचारः, २६. प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वखण्डनम्, २७. मनोवादः, २८. लक्षणावादः, २९. लौकिकविषयतावादः, ३०. विशिष्टवैशिष्ट्यबोधविचारः, ३१. विशिष्टवैशिष्ट्यवादः, ३२. विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवादार्थः, ३३. विषयतावादार्थः, ३४. सामग्रीवादः, ३५. स्मृतिसंस्कारवादः, ३६. न्यायकुसुमाञ्जलिकारिकाव्याख्या, ३७ धर्मितावादः, ३८. गूढार्थतत्त्वप्रतिपत्तिः।

प्रकृतग्रन्थस्य सम्पादनं सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयीयसरस्वतीभवनपुस्तकालयतः प्राप्तां पाण्डुलिपिमाश्रित्य कृतमस्ति। ग्रन्थस्यास्य अन्याऽपि काचन प्रतिस्तत्रैव वर्तमानाऽपि पाठसंशोधनार्थं प्रयत्नपूर्वकमपेक्षिताऽपि दुर्भाग्यवशात् प्राप्तुं नाशक्यतेति कामपि न्यूनतामनुभवन्नपि गुरुप्रसादजनितेन मदीयेन अत्यल्पीयसा विवेकेन यत्र तत्र पाठसंशोधनादिकमपि चिह्नविशेषैः सम्पादितमस्ति। एतस्य दुष्टादुष्टत्वविवेकस्तु विद्वद्भिरेव विधेयः।

अत्रास्मत्पक्षतः प्रयुक्तानि कानिचिच्चिह्नानीत्थं वेदितव्यानि—१. नील[त्व] पृ० सं० १, अर्थात् मूलप्रतौ 'त्व' इति नास्ति किन्त्वावश्यकः। २. द्वात्वा (त्वा ?) पृ० सं० २, अर्थात् मूलप्रतौ 'त्वा' इत्यस्ति किन्त्वनावश्यकः। ३. त्वा (त्ता), पृ० सं० ३, अर्थात् 'त्वा' इत्यस्य स्थाने 'त्ता' इति पठनीयम्। ४. ले० टि० = लेखकटिप्पणी।

ग्रन्थस्यास्य सम्पादने सस्नेहमस्मानुपकृतवती भगवती शारदाम्बा ग्रन्थस्य यशस्वितायै समभ्यर्थ्यते।

ये खलु विदितनिखिलस्वारस्या अपि प्रयासेनानेन सदुत्साहं विवर्धयिषयैव किञ्चिद् विविदिषन्ति तद्व्याजेनैव चाकिञ्चनामपि कृतिमालोचयन्ति ते विरला अप्यविरलयशस्का नमस्यन्ते। ये तु परेषां पाण्डित्यमकिञ्चिदिव मन्यमानाः पण्डितम्मन्याः सप्रश्रयं समर्पितमपि ग्रन्थरत्नं मनागपि न पिस्पृक्षन्ति, ते कस्य नमस्याः स्युरिति न जानीमहे।

सादरभरम्
राजारामशुक्लः

विषयानुक्रमणिका

श्रीरघुदेवन्यायालङ्कारभट्टाचार्यविरचितः

पक्षतावादः

सत्यपि परामर्शादौ पक्षे साध्यनिश्चयदशायां विनानुमित्सामनुमितेरनुदयादनुमितिं प्रति पक्षताया हेतुत्वं कल्प्यते, पक्षता च सिषाधयिषाविरहविशिष्टसि[द्]ध्यभावः। सिषाधयिषा च प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यानुमित्सा। सिद्धिः प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यनिर्णयः। एवञ्च पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविधेयकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशानुमितिगोचरेच्छाऽभावविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिर्णयत्वावछिन्नाभावत्वादिना कारणत्वं वाच्यम्। [1]द्रव्यं वह्निमत्पर्वतो द्रव्यवान् इत्याकारकसाध्यनिर्णयदशायां पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमित्युपपत्तये विशिष्य पक्षतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकयोर्निवेशः।

अथैवमपि पर्वतो वह्निमानित्येतादृशसिद्धिकालेऽधिकविषयिताश्रयि[ण्या]नीलपर्वतो वह्निमान् पर्वतः सुन्दरवह्निमान् इत्याकारानुमितेरनुदयापत्तिः[2]। न च पर्वतत्वादिपर्याप्तोद्देश्यतावच्छेदकताकत्वस्य वह्नित्वादिपर्याप्तविधेयतावच्छेदकताकत्वस्य [च] निवेशान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम्[3], उभयत्वादेः[4] प्रत्येकानतिरिक्ततया नील[त्व]पर्वतत्वोभयादिपर्याप्तस्यावच्छेदकत्वस्य पर्वतत्वादिपर्याप्ततया तादृशानुमितीनामपि पर्वतत्वादिपर्याप्तोद्देश्यतावच्छेदकताकत्वात्[5]। पर्वतत्वान्यधर्मानवच्छिन्नविशेष्य-

---

१. पर्वतनिष्ठविशेष्यतानिरूपितवह्निनिष्ठप्रकारताशालिनिर्णयत्वावच्छिन्नाभावत्वादिना निरुक्तानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वोक्तौ दोषमवतारयति—द्रव्येति।

२. तादृशानुमितावपि पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतावह्नित्वावच्छिन्नविधेयतयोः सत्त्वात्।

३. पर्वतत्वपर्याप्तोद्देश्यतावच्छेदकताया नीलत्वपर्वतत्वोभयापर्याप्ततया वह्नित्वपर्याप्तविधेयतावच्छेदकतायाः सुन्दरत्ववह्नित्वोभयापर्याप्ततया नानुपपत्तिरित्याशयः।

४. अत्र 'उभयादेः' इति पाठो युक्तः प्रतिभाति। यथाश्रुते तु प्रत्येकानतिरिक्ततयेत्यस्य प्रत्येकानवृत्तितयेत्यर्थः करणीयः।

५ प्रत्येकमपर्याप्तस्य समुदायेऽपर्याप्तिरिति नियमेनैतत् इदन्तु चिन्त्यम्—प्रत्येकमपर्याप्तस्येति नियमो नीलत्वपर्वतत्वोभयपर्याप्तावच्छेदकतायाः पर्वतत्वपर्याप्तत्वं समर्थयति; किन्तु पर्वतत्वपर्याप्तावच्छेदकतायास्तादृशोभयपर्याप्तिर्नैतेन समर्थ्यते। वस्तुत उभयत्र पर्याप्तस्यैकत्र पर्याप्तिरस्ति न वेत्यत्र विवादः। किन्त्वेकत्र पर्याप्तस्योभयत्र पर्याप्तिः कथं स्यात्कस्याप्यभिमता।

ताकत्ववह्नित्वान्यधर्मानवच्छिन्नविधेयताकत्वादिनिवेशनेऽपि[1] जातिमान् वह्निमान् पर्वतो जातिमद्वा (त्वा ?)नित्याद्यनुमितौ व्यभिचारो दुरपह्नवः[2]। स्वरूपतः पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नत्ववह्नित्वाद्यवच्छिन्नत्वयोरधिकयोरुद्देश्यत्वविधेयत्वाद्यंशे निवेशनेऽपि[3] जातित्वादिना स्वरूपतश्च पर्वतत्वादिकमवगाहमानायां जातिमान् पर्वतो वह्निमान् पर्वतो जातिमद्वह्निमानित्याद्यनुमितौ व्यभिचारोऽशक्यवारण इति[4] चेन्मैवम्, पर्वतत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकत्वस्योद्देश्यतायां, वह्नित्ववृत्तिनिरवच्छिन्नावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकत्वस्य च विधेयतायां

यदि नीलत्वपर्वतत्वोभयपर्याप्तावच्छेदकता पर्वतत्वपर्याप्तावच्छेदकतासमनियता, तदैव पर्वतत्वपर्याप्तावच्छेदकतायास्तादृशोभयपर्याप्तत्वं वक्तुं शक्यम्। किन्तु तथा नास्त्येव। पर्वतत्वपर्याप्तावच्छेदकता पर्वतत्वमात्रनिष्ठाऽपि। तादृशोभयपर्याप्ता चावच्छेदकता न कदाचिदपि पर्वतत्वमात्रनिष्ठेति न तयोः सामनैयत्यम्। नाप्यभेदः। भेदस्तु पर्वतत्वमात्रवृत्तित्वावृत्तित्वाभ्याम्।

अथवेतरवारकपर्याप्तिमनिवेश्यैवैतत्। पर्वतत्वपर्याप्ता या तादृशोभयपर्याप्तावच्छेदकता तत्कानुमितौ तादृशोभयपर्याप्तावच्छेदकताकत्वस्येव पर्वतत्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वस्यापि सत्त्वात्। अत एव पर्वतत्वान्येत्यग्रिमग्रन्थेनेतरवारकतानिवेशप्रयासोऽपि ग्रन्थकृतः सङ्गच्छते।

१. अत्र पर्वतत्वावच्छिन्नत्ववह्नित्वावच्छिन्नत्वयोः निविष्टपूर्वयोरप्यावश्यकता वर्तते। तेन निर्धर्मितावच्छेदके वह्निमानित्यादिज्ञाने उद्देश्यताया निरवच्छिन्नतया पर्वतत्वान्यधर्मावच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि न क्षतिरिति चेन्न, कार्यतावच्छेदककोटावनुमितित्वस्य प्रवेशात् निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानस्य चानुमितित्वानङ्गीकारात् तत एव तादृशज्ञानवारणसम्भवे पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नत्वादिनिवेशो नावश्यकः। अत एव स्वरूपत इत्याद्यग्रिमग्रन्थे 'अधिकयोः' इति द्विवचनान्तविशेषणं सङ्गच्छते।

२. पर्वतत्वान्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकत्वांशे जातिमान् वह्निमानित्यनुमितौ, वह्नित्वान्यधर्मावच्छिन्नविधेयताकत्वांशे च पर्वतो जातिमद्वान् इत्यनुमितौ व्यभिचारः। उभयत्रोद्देश्यत्वविधेयत्वयोः जात्यवच्छिन्नतया पर्वतत्ववह्नित्वान्यधर्मानवच्छिन्नत्वात्। प्रथमे जातित्वेन पर्वतत्वावगाहनं द्वितीये च जातित्वेन वह्नित्वावगाहनमिति बोध्यम्।

३. एतन्निवेशे जातिनिष्ठे विधेयतावच्छेदकत्वोद्देश्यतावच्छेदकत्वे जातित्वावच्छिन्ने इति नोक्तदोष इत्याशयः।

४. अत्र द्वे उद्देश्यतावच्छेदकते। एका पर्वतत्वनिष्ठा निरवच्छिन्ना। अपरा जातित्वावच्छिन्ना। आद्यामादायोद्देश्यतायां स्वरूपतः पर्वतत्वावच्छिन्नत्वमानीय जातिमान् पर्वतो वह्निमान् इत्यत्र दोष ऊहनीयः। एवमेव विधेयतावच्छेदकतांशेऽपि बोध्यम्।

निवेशनेनानुपपत्त्यभावात्[1] । जातित्वाद्यवच्छिन्नपर्वतत्वादिनिष्ठावच्छेदकत्वस्यापि निरवच्छिन्नपर्वतत्वादिवृत्त्यवच्छेदकताभिन्नत्वेनोपदर्शितानुमिति[नि]रूपितोद्देश्यत्व-विधेयत्वयोस्तथाविधावच्छेदकत्वानिरूपकत्वविरहात् । जातिमान् वह्निमानित्याद्यनुमितौ च तथाविधसिद्धोनां पृथगेव प्रतिबन्धकत्वान्न तादृशसिद्धिकाले तथाविधानुमितेरापत्ति: ।

इदं तु बोध्यम्—पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन वह्निमत्वा(त्ता)निश्चये नोलपर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितेरनुत्पादस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात्तत्प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ पर्वतत्वमात्राद्देश्यतावच्छेदकत्वपर्याप्तिर्न नि(नि)वेश्या; किन्तु पर्वतत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण वह्निमत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदककोटावेवेति केचित्, तन्न, उक्तानुमितिफलस्यैतादृशशब्दप्रयोगादेरुक्तनिर्णयानिष्पाद्यतयोक्तनिर्णयेऽप्युक्तानुमितेरधिकविषयोत्पादस्यैवानुभवसिद्धत्वात् ।

एकसम्बन्धेन साध्यनिर्णयदशायामपरसम्बन्धेनानुमित्युत्पत्त्या सम्बन्धविशेषो निवेशनीय:[2] । एवं शुद्धसंयोगादिना साध्यनिर्णयदशायां संयुक्तसंयोगादिनाऽनुमित्युत्पत्तये संयोगादिसंसर्गकसिद्धिप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ संयोगादिपर्याप्तसांसर्गिकविषयताकत्वं निवेशनीयम् । तदर्थश्च किञ्चित्सांसर्गिकविषयत्वानिरूपितसंयोगादिवृत्तिसांसर्गिकविषयताकत्वम् । अन्यथा विशिष्टस्यानतिरेकेण[3] संयुक्तसंयोगादिपर्याप्तविषयताया अपि संयोगादिपर्याप्ततया व्यभिचारवारणासम्भवात्[4] । एवञ्च सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्धिदशायामवच्छेदकावच्छेदेनानुमितिरप्युपपन्ना, अवच्छेदकावच्छेदेनानुमिते: पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टसंयोगादिसंसर्गकतया शुद्धसंयोगादिपर्याप्तसांसर्गिकविषयताकत्वाभावेन शुद्धसंयोगादिसंसर्गकनिर्णयात्मिकाया: सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्धेरप्रतिबध्यत्वात्[5] । अवछिन्नसंयो-

---

१. पर्वतत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकतापदेनात्र जातित्वावच्छिन्नावच्छेदकता लभ्यते पर्वतत्वनिष्ठयोरप्युद्देश्यतावच्छेदकतयो: सावच्छिन्नत्वनिरवच्छिन्नत्वाभ्यां परस्परं भेदात् । तन्निरूपकत्वस्यैवोद्देश्यतायां सत्त्वात् । एवमेव विधेयतांशेऽपि बोध्यम् ।

२. तुल०—यादृशसम्बन्धावगाहिनिर्णयनिवर्त्यो य: संशय:—पक्षतादीधिति: ।

३. शुद्धानतिरेकेण ।

४. उक्तार्थकरणे संयोगनिष्ठसांसर्गिकविषयताया: संयोगनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपकत्वेन नोक्तानुमितिप्रतिबन्ध: । अत्रापि पर्याप्तिसङ्गमनप्रकार: पूर्ववदेवोहनीय: ।

५. अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वं विधेयप्रतियोगिकसंसर्गे भासते । तथा च तत्र पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टसंयोगनिष्ठसांसर्गिकविषयता भासते । सा च न शुद्धसंयोगपर्याप्ता । ननु विशिष्टस्य शुद्धानतिरिक्ततया पक्षतावच्छेदकत्वविशिष्टसंयोगनिष्ठसांसर्गिकविषयताया अपि शुद्धसंयोगपर्याप्ततया सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्धि-

गादिसंसर्गकानुमितौ च तादृशसंसर्गकसिद्धेः पृथक्प्रतिबन्धकत्वादवच्छेदकावच्छेदेन-सिद्धौ सत्यामवच्छेदकावच्छेदेन नानुमित्यापत्तिः। पर्वतो वह्निमानित्येतादृशसिद्धिकालेऽपि वह्निमान् पर्वतो घटवान् वह्निमत्पर्वतवान् देश इत्याद्यनुमित्युदयात् प्रकारत्वं परित्यज्य विधेयत्वं निवेशनीयम्[1]। अनुमित्साकाले सत्यामपि सिद्धावनुमित्युपपत्तयेऽनुमित्साभावस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेशः। घटानुमित्साकाले सिद्धिसत्त्वे पर्वतो वह्निमानित्येतादृशानुमितिवारणाय पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यकवह्नित्वावच्छिन्नविधेयकानुमितिगोचरेच्छात्वेन तादृशेच्छाया उत्तेजकत्वं स्वीकरणीयम्।

दशायामवच्छेदकावच्छेदेनानुमितिरनुपपन्ना स्यादिति चेन्न, विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यत इति नियममस्वीकृत्यैतदुक्तत्वात्। संयोगनिष्ठसांसर्गिकविषयतायाः पर्वतत्वव्यापकत्वविषयतानिरूपकत्वेऽपि तस्याः सांसर्गिकविषयतातिरिक्ततया किञ्चित्सांसर्गिकविषयत्वानिरूपितत्वात्।

अथवा किञ्चित्सांसर्गिकविषयतास्थाने किञ्चिद्विषयिता वक्तव्या। संयोगनिष्ठसंसर्गतायाः पर्वतत्वव्यापकत्वविषयितानिरूपकतया नोक्तापत्तिः। तथा च किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविषयिताऽनिरूपितत्वं संयोगनिष्ठसांसर्गिकविषयितायां विशेषणीयम्। तेन संयोगनिष्ठसंसर्गतायाः संयोगत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वेऽपि न क्षतिस्तादृशावच्छेदकतायाः निरवच्छिन्नत्वेन किञ्चिद्धर्मानवच्छिन्नत्वात्।

ननु यत्र संयोगत्वस्य संयोगत्वत्वेनैव भानं तत्र का गतिः ? न चावच्छेदताभिन्नंविषयित्वानिरूपितत्वं निवेश्यतामिति वाच्यम्, संसर्गविशेषणानां संसर्गतावच्छेदकत्वनियमेन पर्वतत्वव्यापकत्वनिष्ठविषयिताया अवच्छेदकत्वानतिरिक्तत्वात्। संयोगत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नविषयित्वानिरूपितत्वमपि न युक्तं सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्धिस्थले प्रमेयविशिष्टसंयोगत्वविशिष्टसंयोगेन वह्निमान् पर्वत इत्याद्यनुमित्यनुदयप्रसङ्गात्, प्रमेयत्वविशिष्टसंयोगत्वस्य संयोगत्वानतिरिक्ततया संयोगत्वपर्याप्तावच्छेदकताभिन्नविषयित्वानिरूपितत्वनिवेशेऽपि न तद्दोषपरिहार इति चेन्मैवम्, संयोगत्वत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकतानिरूपितविषयित्वानिरूपितत्वनिवेशेन तद्वारणादिति संक्षेपः।

१. विशेष्यत्वप्रकारत्वे परित्यज्योद्देश्यत्वविधेयत्वयोर्निवेश इत्याशयः। प्रकारतानिवेशे-प्रयोजनमाह—वह्निमान् पर्वतो घटवानित्यत्र। अत्र प्रकारताया घटत्वेनेव वह्नित्वेनाप्यवच्छिन्नत्वेऽपि विधेयतायाः घटत्वमात्रावच्छिन्नत्वान्नानुपपत्तिः। अयमेव प्रकारताविधेयतयोर्भेदो यद् विधेयताऽज्ञातविषयनिष्ठैव। प्रकारता तु पुनः प्रकारमात्रनिष्ठा। पर्वतो वह्निमान् पर्वते वह्निः इति ज्ञानद्वयेऽपि विधेयता वह्निनिष्ठैव। प्रकारता तु प्रथमे वह्निनिष्ठा द्वितीये पर्वतनिष्ठा। उद्देश्यताया निवेशे प्रयोजनमाह—वह्निमत्पर्वतवान् देश इत्यत्र। अत्र पर्वते यद्यपि वह्निनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता वर्तते, तथाप्युद्देश्यताया देशनिष्ठत्वान्नानुपपत्तिः।

अथानुमितिर्जायताम् इत्येतादृशेच्छाकाले पर्वतो वह्निमानित्येतादृशसिद्धिसत्त्वे घटानुमितिसामग्र्यां सत्यां वह्न्यनुमितिसामग्रीसत्त्वे पर्वतो वह्निमानित्येतादृशानुमित्यापत्तिः। न चेष्टापत्तिः, तदानीं तादृशसि[द्]ध्यप्रतिबध्यीभूतानुमित्युत्पत्तावपि तथाविधेच्छाविषयसि[द्]ध्या यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छायामिव तादृशेच्छायामपि तथानुमित्यनुत्पादात्। एवं वह्निविधेयकानुमितिर्जायतामित्येतादृशेच्छाकाले सि[द्]ध्यविषयीभूतपक्षे वह्न्यनुमितिसामग्रीसत्त्वे सिद्धिविषयीभूतपक्षेऽपि वह्न्यनुमित्यापत्तिः। तुल्ययुक्त्या तत्राप्यनुमित्यनुत्पादेनेष्टापत्त्यसम्भवात्। न च [1]स्ववृत्तिप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेन कृतिविशिष्टस्य पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताभिन्नविधेयताशाल्यनुमितिप्रागभावस्यानुमित्सायामुत्तेजकत्वोपगमान्नोक्तस्थलेऽनुमित्यापत्तिः, तदानीं तथाविधानुमितिप्रागभावस्य सत्त्वादिति वाच्यम्, एवं सति पर्वते वह्निमनुमिनुयामितीच्छाकालेऽपि घटाद्यनुमितिसामग्रीसत्त्वे पर्वतो वह्निमानित्येतादृशानुमित्यनुदयापत्तेः। न च तादृशप्रागभावस्य स्वप्रतियोगिविषयकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेनैवानुमित्सायामुत्तेजकत्वोपगमात्। तादृशानुमित्सायाश्च तादृशप्रागभावप्रतियोग्यविषयकतया स्वप्रतियोगिविषयकत्वघटितोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशप्रागभावाभावविशिष्टत्वमप्यस्ये(स्त्ये)वेति वाच्यं, पर्वते वह्न्यनुमितिर्जायतामित्येतादृशेच्छायां पर्वतो वह्निमान् घटवांश्चेति समूहालम्बनानुमितेरपि विषयतया तस्यास्तादृशप्रागभावप्रतियोगिविषयकत्वस्याक्षतत्वात्।

न च पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितत्वावच्छिन्नवह्निविधेयकत्वप्रकारताकानुमितिगोचरेच्छात्वेनानुमितोच्छाया उत्तेजकत्वोपगमान्नोक्तापत्तिरिति वाच्यम्, तथा सत्यन्यानुमितिसामग्र्यसमवधानकालीनानामनुमितिर्ज्जायतामित्येतादृशेच्छानामसङ्ग्रहप्रसङ्गात्। न च पर्वते वह्निमनुमिनुयामित्याकारिकेच्छानां पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितत्वावच्छिन्नवह्निविधेयताकत्वप्रकारताकानुमित्सात्वेना[2]नुमितित्सात्वेनानुमितिर्ज्जायतामित्येतादृशेच्छानाञ्च निरुक्तप्रागभावाभावविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिगोचरेच्छात्वेन निरुक्तप्रागभावाभावविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविधेयतान्यविधेयताशून्यानुमितिगोचरेच्छात्वेन वेति न कश्चिद्दोष इति वाच्यम्, वह्निमनुमिनुयामित्येतादृशेच्छाकाले घटाद्यनुमितिसामग्रीसत्त्वे सि[द्]ध्यविषयीभूत-पक्षे वह्न्यनुमितिसामग्र्यामसत्यां पर्वतो वह्निमानित्येतादृशानुमित्यनुदयापत्तेः। यदि च वह्निमनुमिनुयामित्येतादृशेच्छानां स्ववृत्तिप्रतियोगिकत्वं सम्बन्धेन कृतिविशिष्टवह्निविधेयतानिरूपितपर्वतत्वान्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकानुमितिप्रागभावमुत्तेजकीकृत्य वह्निविधेयकत्वप्रकारकानुमित्सात्वेन पृथगुत्तेजकत्वमभ्युपगम्ये(म्यै) तादृशदोषो वार्यते, तथाप्यनुमितिर्जायतामित्येतादृशेच्छा-

---

१. ले॰ टि॰ प्रतियोगिनि स्ववृत्तित्वं कालिकतया ।

२. लि॰ पुस्तके अत्र 'न, ऽनु' इत्यंशः स्पष्टतायै लेखकेन दत्तः ।

काले पर्वते वह्निघटयोर्निश्चयसत्त्वे वह्निघटोभयव्याप्यपरामर्शसत्त्वे तुल्ययुक्त्या द्वयोरेवानुमित्युत्पत्त्या व्यभिचारो दुरुद्धार एव। तादृशेच्छाया अन्यविधेयकानुमितिप्रतियोगिककृतिविशिष्टप्रागभावविशिष्टत्वेनानुत्तेजकत्वाद् इति चेन्मैवम्, यादृशेच्छानामुपदर्शितानुगतरूपेणोत्तेजकत्वसम्भवस्तासां तेन रूपेणोत्तेजकत्वमित्युपेयते तादृशरूपानाक्रान्तानामुपदर्शितानाञ्च तत्तद्व्यक्तित्वेनेति न काप्यनुपपत्तिः। उत्तेजकाननुगमस्यादोषत्वात्। न च पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताशालिज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छाकाले पर्वतो वह्निमानित्येतादृशशाब्दबोधादिसामग्रीसत्त्वेऽपि सिद्धिकालेऽनुमित्यापत्तिः। तादृशेच्छानां पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितत्वावच्छिन्नवह्निविधेयकत्वप्रकारताकानुमित्सात्वरूपानुगतरूपेणोत्तेजकत्वात्। अनुमितित्वप्रकारकत्वं निवेश्यैतादृशेच्छावारणे त्वसत्यामपि तादृशशाब्दबोधादिसामग्र्यामनुमित्यनुदयप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तादृशशाब्दसामग्रीदशायां तया प्रतिबन्धादेवानुमितिवारणसम्भवात् तादृशेच्छासाधारणरूपेणानुमित्सानां सिद्धावुत्तेजकत्वोपगमेऽपि क्षतिविरहात्। न च शाब्दादिसामग्र्यामप्यनुमित्साया उत्तेजकत्वादनुमित्सासत्त्वे शाब्दसामग्र्येव कथमनुमितिं प्रतिबध्नात्विति वाच्यम्, तत्रानुमितित्वप्रकारकत्वेनैवानुमित्साया उत्तेजकत्वोपगमात्।

अथ यत्र वह्निव्याप्यधूमवान्वह्निव्याप्यधूमव्याप्यवांश्च पर्वत इत्येतादृशसमूहालम्बनानन्तरमनुमित्सा, तदनन्तर (रं) पर्वतो वह्निमान्व्याप्यवांश्चेत्येतादृशसमूहालम्बनानुमितिस्तदनन्तरं पुनरनुमित्यापत्तिः, अनुमित्सायाः प्राक् सत्त्वादिति चेन्मैवम्, स्वविषयसि[द्]ध्यनुपहितत्वेनेच्छाया विशेषणोयतया विषयसिद्ध्यन्तरमनुमित्यापादनासम्भवात्।

न च स्वत्वाननुगमः, विषयितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकसि[द्]ध्यभाववस्यैव स्वविषयसि[द्]ध्यनुपहितत्वपदार्थत्वात्। न चानुमितिद्वयं जायतामितीच्छाकाल एकानुमित्यनन्तरमनुमित्यनुदयप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तादृशेच्छायाः सि(द्)ध्यभाववैशिष्ट्यमनिवेश्य पृथगुत्तेजकत्वोपगमात्।

अथालोकेनानुमितिर्जायतामित्येतादृशेच्छासत्त्वे, सिद्धिसत्त्वे धूमपरामर्शादनुमित्यापत्तिः। किञ्चिल्लिङ्गकत्वाप्रकार[क]त्वेन तादृशेच्छावारणे तु धूमलिङ्गकत्वप्रकारकेच्छाकालेऽपि धूमपरामर्शादनुमित्यनुदयापत्तिः।

मैवम्, तत्तल्लिङ्गकानुमितिं प्रति तत्तल्लिङ्गकत्वप्रकारकानुमित्साविरहविशिष्टसि(द्)ध्यभावत्वेन हेतुताऽतो नान्यलिङ्गकेच्छासत्त्वेऽन्यलिङ्गकपरामर्शादनुमित्यापत्तिः। न च धूमपरामर्शकाल आलोकलिङ्गकत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकधूमलिङ्गकत्वप्रकारकत्वप्रकारकेच्छासत्त्व एकत्र द्वयमिति रीत्या वा तदुभयलिङ्गकत्वप्रकारकेच्छासत्त्वेऽनुमित्यापत्तिः। तादृशधूमपरामर्शेनानुमितिजननेऽपि तादृशेच्छाविषयसिद्धिविरहादिष्टापत्तेर-

योगात्। धूमान्यलिङ्गकत्वाप्रकारकत्वेनानुमित्साविशेषणे तु धूमेनानुमिनुयामालोकेन चानुमिनुयामित्येतादृशसमूहालम्बनेच्छाया असङ्ग्रह इति वाच्यम्, धूमान्यलिङ्गकत्वप्रकारकत्वानिरूपितानुमितिनिष्ठविशेष्यताशालित्वेनोत्तेजकत्वोपगमात्। समूहालम्बने च प्रकारताभेदेन विशेष्यताभेदाद्धूमलिङ्गकत्वप्रकारकतानिरूपितविशेष्यताया आलोकादिलिङ्गकत्वप्रकारत्वानिरूपितत्वेनानुपपत्त्यभावात्। अत एव च पर्वते वह्निमनुमिनुयामित्याकारिकाया लिङ्गमिश्रितेच्छाया[अ]पि सङ्ग्रहः, तादृशेच्छानिरूपितानुमितिनिष्ठविशेष्यताया[म]प्यन्यलिङ्गकत्वप्रकारत्वानिरूपितत्वात्।

अथ परामर्शजन्यतात्वादिरूपेणालोकादिपरामर्शजन्यत्वरूपान्यलिङ्गकत्वप्रकारिकायाः परामर्शजन्यज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छायाः सङ्ग्रहाय धूमान्यत्वविषयकपरामर्शजन्यतात्वावच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपितत्वं निवेशनीयम्। एवञ्चालोकपरामर्शजन्यानुमितिर्जायतामित्येतादृशेच्छावारणमशक्यम्। तादृशेच्छाया धूमान्यत्वाविषयकतया तद्घटितपरामर्शजन्यतावच्छिन्नप्रकारताशून्यत्वादिति चेन्न, धूमावृत्तिधर्मावच्छिन्न[1]प्रकारतानिरूपितविषयित्वप्रकारतानिरूपितपरामर्शीयप्रकारतानिरूपितजन्यत्वप्रकारत्वानिरूपितत्वस्य निवेशेनानुप[प]त्त्यभावात्। द्रव्यविषयकपरामर्शजन्यानुमितिर्जायतामित्याकारकेच्छासङ्ग्रहाय धूमान्यत्वमपहाय धूमत्वविरुद्धत्वं निवेशितम्। द्रव्यत्वावच्छिन्नविषयताशालिपरामर्शजन्यानुमितिर्जायतामित्येतादृशेच्छावारणाय च धूमत्वान्यधर्मप्रकारतानिरूपितावच्छिन्नत्वप्रकारतानिरूपितविषयित्वप्रकारतानिरूपितपरामर्शत्वप्रकारतानिरूपितजन्यत्वप्रकारत्वानिरूपितत्वमपि तादृशविशेष्यतायां निवेशनीयमिति।

यत्तु सिद्धेः प्रतिबन्धकतायामन्यलिङ्गकेच्छासाधारणेन पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितत्वावच्छिन्नवह्निविधेयत्वप्रकारताकानुमित्सात्वेनैवेच्छानामुत्तेजकत्वं स्वीक्रियते। अन्यलिङ्गकानुमित्साकालेऽनुमितिवारणाय तत्तल्लिङ्गकानुमितिं प्रति तदन्यलिङ्गकेच्छायाः कामिनीजिज्ञासावत् पृथक् प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते[2]। धूमेनालोकेन च वह्निमनुमिनुयामित्येतादृशसमूहालम्बनेच्छाकालेऽनुमित्युपपत्तये तल्लिङ्गकेच्छाभिन्नत्वमपि प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेश्यम्[3]। इत्थञ्च धूमलिङ्गकानुमितिं

---

१ ले० टि० धूमत्वविरुद्धधर्मावच्छिन्नेति यावत्।

२. तत्तल्लिङ्गकत्वमिच्छाविषयानुमितौ न निवेश्यते तदन्यलिङ्गकेच्छायाः प्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः। अन्यलिङ्गकानुमित्साकालेऽन्यलिङ्गकेच्छाभावरूपप्रतिबन्धकाभावरूपकारणाभावादेवानुमितिरिति तत्तल्लिङ्गकत्वमिच्छाविशेषणतया नावश्यकमित्याशयः।

३. समूहालम्बनेच्छाया आलोकलिङ्गकत्वघटिततया तदन्यलिङ्गकात्मकत्वेन तत्सत्त्वेऽनुमित्यनापत्तिः। तत्तल्लिङ्गकेच्छाभिन्नत्वनिवेशे च समूहालम्बनानुमित्सायास्तत्तल्लिङ्गकेच्छाऽभिन्नतया नानुपपत्तिरित्याशयः।

प्रति धूमान्यलिङ्गकत्वप्रकारत्वानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितत्वावच्छिन्न-वह्निविधेयत्वप्रकारतानिरूपितानुमितिनिष्ठविशेष्यताकान्यपर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानि-रूपितवह्निविधेयत्वप्रकारकानुमितिगोचरेच्छात्वादिना प्रतिबन्धकता बोध्या। उभय-लिङ्गकानुमित्सायाञ्चानुमितिनिष्ठविशेष्यताभेदात्तदन्यलिङ्गकत्वप्रकारताऽनिरूपित-विशेष्यताया अपि सत्त्वान्न प्रतिबन्धकत्वापत्तिः। अन्यलिङ्गकत्व(त्वा)प्रकारकत्वञ्च न निवेश्यते प्रयोजनाभावात्।

न च यत्र क्रमेण धूमलिङ्गकेच्छाऽऽलोकलिङ्गकेच्छा च तत्रानुमित्यनुदयापत्ति-र्धूमलिङ्गकेच्छाभिन्नेच्छायाः प्रतिबन्धिकायाः सत्त्वादिति वाच्यम्, योग्यात्मविशेष-गुणानां युगपदनुत्पत्त्येच्छाद्वयपरामर्शानां(णां) त्रयाणां युगपदवस्थानासम्भवेन तत्रानु-मित्यनुत्पादस्य सर्वसम्मतत्वात्[१]। न चापेक्षाबु[द्]ध्यात्मकपरामर्शस्थले त्रयाणां युग-पदवस्थानं सम्भवतीति वाच्यम्, उपदर्शितस्थले द्वित्वनिर्विकल्पकानुत्पत्त्या द्वे द्रव्य इत्येतादृशविशिष्ट(ष्ट)प्रत्यक्षानुत्पत्त्या तादृशपरामर्शस्य क्षणत्रयावस्थायित्वस्याप्रामा-णिकतया तादृशत्रयस्य[२]युगपदवस्थानस्याप्यप्रामाणिकत्वात्।

अस्तु वा तल्लिङ्गकेच्छाभावविशिष्टेच्छाया एव प्रतिबन्धकत्वमतो न काप्यनुप-पत्तिः।

अथैतन्मतेऽन्यलिङ्गकेच्छाया लिङ्गभेदेन प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्, एवं सिद्धे-रप्यपरमेकप्रतिबन्धकत्वमित्येतदपेक्षया लिङ्गभेदेन सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वमेवोचित-

---

१. अत्रेदमवधेयम्—एकक्षणावच्छेदेनेच्छाद्वयात्मकं समूहालम्बनं सम्भवति; किन्तु स्वातन्त्र्येणे-च्छाद्वयं न सम्भवति योग्यविभुविशेषगुणानां युगपदवस्थानासम्भवात्। क्षणव्यत्यासस्वीकारे चालोकलिङ्गकेच्छया धूमलिङ्गकेच्छानाशादुत्तरक्षणे आलोकलिङ्गकानुमितिरेव, न पुनर्धूमलिङ्गकानुमितिः, धूमलिङ्गकेच्छाया आलोकलिङ्गकानुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणेऽ-भावात् तया प्रतिबन्धासम्भवात्। तथा चानुमित्यनुत्पादस्य सर्वसम्मतत्वादित्यस्य धूमलिङ्ग-कानुमित्यनुत्पादः सर्वसम्मत इत्याशयः, तत्रालोकलिङ्गकानुमितेर्वारयितुमशक्यत्वात्। युगपदिच्छाद्वयोत्पत्त्यात्मकस्थलस्यैवाप्रसिद्ध्या तत्रानुमित्युत्पादानुत्पादादिचर्चाया एवा-शक्यत्वादिति।

अत्र 'इच्छाद्वयपरामर्शाणां त्रयाणाम्' इत्यत्र त्रिषु परामर्शप्रवेशः प्राचीनमतानुसारेण। नव्यैस्तु ज्ञानेच्छायौगपद्यं स्वीक्रियत एव। (द्र० पृ० १८)

कैश्चित्तु ज्ञानयोरपि सजातीययोरेव यौगपद्यं निषिध्यते "ज्ञानयौगपद्यप्रवादस्तु प्रत्यक्षानुमित्यादिविरुद्धजातीयज्ञानद्वयस्य युगपदनुत्पत्तिपरः [अनुमितिपरामर्शकार्यकारण-भावविचारः—महादेवः। सं० डॉ० राजारामशुक्लः, प्र० संस्करणम्, सं० सं० विश्व-विद्यालयः, वाराणसी वि० सं० २०५१]

२. इच्छाद्वयं परामर्शश्चेति त्रयाणाम्।

मिति वाच्यम्, लिङ्गभेदेनाप्रामाण्यग्रहाभावघटितगुरुधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया[1]ऽन्यलिङ्गकेच्छाया लिङ्गभेदेन प्रतिबन्धकत्वस्य कल्पयितुमुचितत्वात्। न चान्यलिङ्गकेच्छायाः प्रतिबन्धकत्वे भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकं प्रत्यनुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकतायामन्यलिङ्गकेच्छाभावसि[द्]ध्यभावयोरुभयोर्निवेशेन गौरवं मन्यते, तत्र सि[द्]ध्यभावमात्रस्य निवेशादिति वाच्यम्, अन्यलिङ्गकेच्छायाऽ(अ)प्रतिबन्धकत्वमतेऽन्यलिङ्गकेच्छाकाले विरोधिसामग्रीसत्त्वेऽनुमितिवारणाय तत्तल्लिङ्गकेच्छामुत्तेजकीकृत्य नानाविधविरोधसामग्र्या अपि लिङ्गभेदेन प्रतिबन्धकत्वस्य कल्पनापेक्षया महागौरवात्। मन्मते तत्रान्यलिङ्गकेच्छायाः प्रतिबन्धकत्वेनैवानुमितिवारणसम्भवात्। विरोधिसामग्र्यां साधारणरूपेणैवेच्छाया उत्तेजकत्वोपगमेन लिङ्गभेदेन सामग्रीप्रतिबन्धकतावच्छेदकभेदाभावादिति, तदसत्, धूमपरामर्शादिकालेऽप्यत्यां सिद्धौ घटाद्यनुमित्सासत्त्व इवालोकादिलिङ्गकेच्छादिसत्त्वेऽप्यनुमित्युत्पादस्यानुभवसिद्धतयान्यलिङ्गकेच्छाप्रतिबन्धकत्वकल्पनस्यासम्भवात्।

अथ तल्लिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिविशिष्टतदन्यलिङ्गकेच्छात्वेनैव प्रतिबन्धकत्वोपगमान्न सिद्धिशून्यकालेऽन्यलिङ्गकेच्छासत्त्वेऽनुमित्यनुपपत्तिरिति चेत् तर्हि गतमुपदर्शितलाघवेन, आपतितञ्च महागौरवं लिङ्गभेदेन भिन्नानन्तप्रतिबन्धकतायां निश्चयो(या)जनकान्यलिङ्गकेच्छारूपविशेष्यांशनिवेशस्याधिक्यात्, अनुमित्सासामान्यशून्यकाले सिद्धौ सत्यामनुमित्यापत्तिवारणाय सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनस्याधिक्याच्चेति। न चान्यलिङ्गकेच्छानिवेशेऽपि तादृशान्यलिङ्गकेच्छाशून्यकालीनसिद्धिकालीनाननुगतेच्छानामनुत्तेजकत्वेन लाघवमिति वाच्यम्, अन्यलिङ्गकेच्छानिवेशेऽपि तादृशेच्छानां सिद्धिप्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वस्यावश्यकतया लाघवानवकाशात्।

अथ तल्लिङ्गकानुमितौ तत्तल्लिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिप्रतिबन्धकतामतेऽन्यलिङ्गकेच्छाकालीनाननुगतसहस्रानुमित्साभावानामेकत्र निवेशनीयतया तेषां परस्परं विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहात् प्रतिबन्धकताबाहुल्यप्रसङ्गः। अन्यलिङ्गकेच्छाप्रतिबन्धकत्वकल्पे त्वन्यलिङ्गकेच्छाकालीनानामनुमित्सानामन्यलिङ्गकेच्छाप्रतिबन्धकतायां तच्छून्यकालीनानाञ्च सिद्धिप्रतिबन्धकतायामेवोत्तेजकत्वमिति न तावतामभावानामेकविनिवेश इति लाघवमिति चेत्? एतादृशतर्कगवेषणायां सिद्धिप्रतिबन्धकतायां तत्साध्यकानुमिति-तदन्यसाध्यकानुमितिगोचरेच्छासाधारणरूपेणैवेच्छाया उत्तेजकत्वम्, अन्यसाध्यकानुमित्सा-प्रत्यक्षेच्छादिकाले सिद्धिसत्त्वेऽनुमितिवारणाय च तासामपि सिद्धिविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्तरं किन्न स्वीक्रियते। तथा

---

१. अप्रामाण्याभावविशिष्टाया एव सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वात्।

सत्यपि तादृशेच्छाकालीनतच्छून्यकालीनाननुगतानुमित्सानामेकत्रानुत्तेजकतया लाघवसम्भवात् ।

अत्रेदमवधेयम्—यत्र सि[द्]ध्यात्मकपरामर्शानन्तरमालोकेन पर्वते वह्निमनुमिनुयां धूमेन च किञ्चिदनुमिनुयामित्याकारिका समूहालम्बनेच्छा तदनन्तरं धूमलिङ्गकानुमितिस्तत्र तादृशानुमित्युपपत्तये तत्तल्लिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिप्रतिबन्धकतामते तादशेच्छायास्तद्व्यक्तित्वेन सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावः सिद्धौ निवेशनीयः, धूमलिङ्गकानुमितिस्थलीयप्रतिबन्धकतायां तादृशेच्छाया अनुगतरूपेणोत्तेजकत्वाभावात् । एवञ्च तत्कालीनसंयोगविभागव्यक्तीनामपि तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावा विनिगमनाविरहेण निवेशनीया इति गौरवम् । अस्मन्मते त्वन्यलिङ्गकेच्छायां तादृशेच्छाव्यक्तेर्भेद एव निवेश्यते । तत्र च इदानीन्तनसंयोगविभागाभावानां निवेशमादाय न विनिगमनाविरहः । संयोगादिव्यक्तीनां सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यैव निवेशनीयतया तदपेक्षया तदिच्छाव्यक्तिभेदनिवेशे लाघवात् ।

न च मन्मतेऽपि तत्र तादृशेच्छाया उत्तेजकत्वं नोपेयते; किन्तु तत्तत्सिद्धिभेद एव सिद्धौ निवेश्यत इति गौरवमिति वाच्यम्, तथा सति तादृशसि[द्]ध्युत्पत्तिद्वितीयक्षण एवानुमित्यत्पादप्रसङ्गात् । न चेच्छाजनकसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वादेव न तदाऽनुमितिरिति वाच्यम्, ज्ञानेच्छायौगपद्यस्य नवीनै(नैः)स्वीकृतत्वादिच्छासामग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धकत्वस्यैवासिद्धत्वात् । न चैवमन्यसाध्यकानुमित्साप्रत्यक्षादिगोचरेच्छासाधारणसिद्धिविशिष्टेच्छात्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमास्तां कृतं प्रकृतसाध्यविधेयत्वप्रकारकत्वादिनिवेशनेन । सिद्धावपि साधारणरूपेणैवोत्तेजकत्वमभ्युपगम्य व्यभिचारस्य वारयितुं शक्यत्वादिति वाच्यम्, तथा सति तादृशसमूहालम्बनेच्छानन्तरं तत्पूर्वमेव वा यत्र घटानुमितिगोचरेच्छा तत्र तादृशसमूहालम्बनेच्छाभिन्नायास्तादृशघटानुमित्यादिगोचरेच्छाया एव प्रतिबन्धिकायाः सत्त्वेनानुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात् । तदुपपत्तये तादृशेच्छाया अपि भेदनिवेशने गौरवादिति दिक् ।

अथ धूमालोकोभयलिङ्गकपरामर्शकाले सिद्धिसत्त्व आलोकलिङ्गकेच्छामात्रसत्त्वेऽप्यनुमित्युत्पत्त्या तादृशानुमितेश्च धूमपरामर्शजन्यत्वरूपधूमलिङ्गकत्वाक्रान्ततया धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसि[द्]ध्यभावस्य चासत्त्वेन व्यभिचारः[1] । अन्यलिङ्गकेच्छायाः प्रतिबन्धकत्वकल्पेऽपि तत्र धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिविशिष्ठा(ष्टा)न्यलिङ्गकेच्छाभावस्याप्यसत्त्वेन व्यभिचारः[2] ।

---

१. धूमलिङ्गकपरामर्शोत्तरजायमानानुमितिं प्रति धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य कारणत्वेन निरुक्तस्थले जाताया आलोकलिङ्गकेच्छाया अपि धूमालोकोभयलिङ्गकपरामर्शजन्यत्वेन धूमलिङ्गकपरामर्शजन्यत्वात् तां प्रति धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य कारणतया निरुक्तस्थले च तस्यासत्त्वाद् व्यभिचारः ।

२. तथा च प्रतिबन्धकाभावरूपकारणस्याभावेऽपि कार्योत्पत्त्या व्यभिचार इत्याशयः ।

अत्र केचित्— तल्लिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसि[द्]ध्यभावजन्यतावच्छेदकं तदन्यलिङ्गकपरामर्शजन्यान्मितित्वम् । न चैवं धूमालोकोभयलिङ्गकानुमितेर्धूमान्यलिङ्गकपरामर्शजन्यतया चा(च ?)लोकलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसि[द्]ध्यभावजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् । सिद्धिकाले विनैवच्छामुभयलिङ्गकपरामर्शसत्त्वात्तादृशानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्, उभयादिलिङ्गकानुमितिं प्रत्युभयलिङ्गकत्वादिप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टसि[द्]ध्यभावस्य हेतुत्वात्तादृशकारणविरहेणापत्त्यसम्भवात् । न चोभयलिङ्गकपरामर्शदशायां सिद्धिसत्त्वे धूमलिङ्गकत्वादिप्रकारकेच्छामात्रसत्त्वेऽप्यनुमित्युत्पत्त्योभयलिङ्गकत्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य तत्र व्यभिचार इति वाच्यम्, उभयादिलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिप्रतिबन्धकतायां धूमलिङ्गकानुमितिर्जायतामित्येतादृशेच्छानामप्युत्तेजकत्वोपगमात् । न चैवमेकैकलिङ्गक[त्व]द्वितयादिलिङ्गक[त्व]भेदेन प्रतिबन्धकताबाहुल्यान्नैवमिति वाच्यम्, एतादृशगौरवस्य प्रामाणिकत्वादित्याहुः, तच्चिन्त्यम्, धूमान्यलिङ्गकपरामर्शाजन्यानुमितित्वादेर्धूमादिलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसि[द्]ध्यभावादिजन्यतावच्छेदकत्व उभयादिलिङ्गकपरामर्शकाले सि[द्]ध्यसत्त्वे तादृशसि[द्]ध्यभावरूपकारणबलाद्धूमान्यलिङ्गकपरामर्शाजन्यानुमितित्वावच्छिन्नापत्तेः । धूमान्यलिङ्गकपरामर्शाजन्यानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति धूमान्यलिङ्गकपरामर्शत्वादिना प्रतिबन्धकत्वादिकल्प(त्व?)ल्पनेऽतिगौरवाद् आलोकादिलिङ्गकनिखिलपरामर्शसाधारणधूमान्यलिङ्गकपरामर्शत्वस्य दुर्वचत्वेन[1] तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्य कल्पयितुमशक्यत्वाच्च ।

अत्राहुः —धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धेः प्रतिबन्धकतायां धूमलिङ्गकेच्छाया इवालोकपरामर्शविशिष्टालोकलिङ्गकेच्छाया अप्युत्तेजकत्वं स्वीक्रियते । आलोकपरामर्शसत्त्व आलोकमात्रलिङ्गकेच्छायां सत्यां सिद्धिसत्त्वे धूमलिङ्गकानुमित्यापत्तिवारणायालोकलिङ्गकेच्छायामालोकपरामर्शवैशिष्ट्यनिवेशः । एवमालोकपरामर्शसत्त्वे सिद्धिस्थलेऽनुमित्यापत्तिवारणायालोकलिङ्गकेच्छानिवेशनम् । एवं धूमलिङ्गकपरामर्शकाले रूपमात्रलिङ्गकेच्छाविशिष्टरूपलिङ्गकपरामर्शसत्त्वे सिद्धिकालेऽनुमित्युपपत्तये रूपलिङ्गकपरामर्शविशिष्टरूपलिङ्गकेच्छाया अप्युत्तेजकत्वं स्वीकरणीयम् । एवं परामर्शविशिष्ट सकललिङ्गकेच्छानामेवोत्तेजकत्वं बोध्यम् । एवञ्चान्यलिङ्गकानुमितौ व्यभिचाराभावेन धूमलिङ्गकत्वादिकं कार्यतावच्छेदककोटौ न निवेशनीयम् । न च धूमलिङ्गकत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वे धूमलिङ्गकपरामर्शशून्यकाले धूममात्रलिङ्गकेच्छासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे सति चालोकादिपरामर्श(र्शे) तादृशपक्षताकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नापत्तिः । धूमलिङ्गकेच्छाभाभा(भा ?)वासत्वेन धूमलिङ्गकेच्छाभावघटिताभावकूटविशिष्टसिद्धेरभावसत्त्वादिति वाच्यम्, एतादृशसिद्ध्यभावेन फलजनेन धूमलिङ्गकपरामर्शस्य सहकारित्वात्तदभावेनापत्तेरशक्य-

१. ले. टि. परामर्शवादोक्तरीत्येत्यर्थः ।

त्वात्। न चालोकलिङ्गकपरामर्शकालेऽपि तादृशसिद्धयभावेनानुमितिजननादालोकादिपरामर्शस्यापि तत्सहकारित्वकल्पनमावश्यकमिति तदानीमनुमित्यापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्, आलोकलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टधूमादिपरामर्शविशिष्टधूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धयभावसहकृतालोकलिङ्गकपरामर्शघटितसामग्रीत एवालोकलिङ्गकानुमितिनिर्वाहे तदनुरोधेन धूमलिङ्गकेच्छाभावादिविशिष्टसिद्धयभावालोकपरामर्शघटितसामग्र्याः पृथग्व्याप्यतानभ्युपगमेनापत्त्यनवकाशात्। स्फुटीभविष्यति चेदमुपरिष्टात्।

वस्तुतस्तु धूमान्यसकललिङ्गकेच्छानामेव तत्तल्लिङ्गकपरामर्शविशिष्टानामुत्तेजकत्वे धूमलिङ्गकेच्छाया अपि धूमपरामर्शविशिष्टाया एवोत्तेजकत्वमभ्युपेयते। इत्थञ्च धूममात्रलिङ्गकेच्छाऽऽलोकादिमात्रलिङ्गकपरामर्शकाले सिद्धिसत्त्व एतादृशसिद्धयभावासत्त्वेनानुमितेरापादयितुमशक्यत्वात्तादृशसिद्धयभावस्यैव सकलपरामर्शसहकारित्वसम्भवेनान्यादृशसिद्धयभावस्य हेतुत्वकल्पनं विनैवोपपत्तेः। एक एवानुमितिपक्षतयोः कार्यकारणभाव इति। एतन्मते धूमलिङ्गकेच्छाया धूमलिङ्गकपरामर्शविशिष्टाया उत्तेजकत्वे धूमलिङ्गकपरामर्शस्य धूमलिङ्गकेच्छाविशिष्टस्यैवोत्तेजकत्वे विनिगमकाभावेनैकप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावाधिक्याल्लिङ्गभेदेन तद्बाहुल्याभावेन लाघवस्यातिस्फुटत्वादिति।

न चेत्थं लिङ्गविशेषेणापि नियन्त्रितं पक्षत्व[1]मिति ग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यम्, यत्साध्यकानुमितिस्थले सिद्धिकाले तल्लिङ्गकेच्छायामसत्यामन्यलिङ्गकेच्छाविशिष्टतदन्यलिङ्गकपरामर्शसमवधानं कदापि नासीत्तत्र व्यभिचाराभावेन परामर्शविशिष्ठा(ष्टा)नुमित्साभावकूटस्यानिवेशात्तल्लिङ्गत्वस्यैव कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशात्तादृशस्थलाभिप्रायेणैव तत्सङ्गतेः।

परे तु धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धयभावविशिष्टानुमितित्वं धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धयभावजन्यतावच्छेदकम्। सिद्धयभाववैशिष्टयञ्च स्वसामानाधिकरण्य-स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वोभयसम्बन्धेन। इत्थञ्च न समूहालम्बनपरामर्शजन्यानुमितौ व्यभिचारस्तादृशानुमितेः कार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात्। एवञ्च लिङ्गविशेषेणापीति ग्रन्थः सुतरामेव सङ्गच्छते।

अथ धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिविशिष्टानुमितेः समूहालम्बनकाले प्रसिद्धायाः धूममात्रलिङ्गकपरामर्शकाले सिद्धिसत्त्वेऽसत्याञ्चानुमित्सायामापत्तिरिति चेत् कीदृशधर्मावच्छिन्नमापद्यते? न तावत्तादृशसिद्धिविशिष्टानुमितित्वावच्छिन्नं, तादृशधर्मस्य कस्यचिज्जन्यतानवच्छेदकत्वात्[2]। नापि तत्तद्वयक्तित्वावच्छिन्नं, तदव-

१. पक्षतादीधितिः; २. ले० टि० किञ्चिन्निरूपितेत्यर्थः।
(किञ्चिन्निरूपितजन्यतानवच्छेदकत्वादित्याशयः।)

छिन्नहेतुभूततदव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तितत्परामर्शादिव्यक्तीनामभावात्। अथ धूमलिङ्गक-परामर्शजन्यतावच्छेदकीभूतधूमलिङ्गकानुमितित्वावच्छिन्नापत्तिरिति चेन्न, धूमलिङ्ग-केच्छाविरहविशिष्टसिद्धयभावरूपसहकारिविरहात्। न च तादृशसिद्धयभावरूप-सहकारिविरहदशायामपि समूहालम्बनपरामर्शकाले धूमलिङ्गकानुमितेरुत्पत्त्याऽऽप्यु-त्पद्येतेति वाच्यम्, तद्धर्माश्रययत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकी-भूता यावन्तो धर्माः प्रत्येकं तदाश्रयसत्त्वे तदुत्तरक्षणे तद्धर्मावच्छिन्नसत्त्वमित्येव सामग्रीव्याप्तेरवधारणात्। निरुक्तस्थले च धूमलिङ्गकानुमितित्वावच्छिन्नधूममात्र-लिङ्गकानुमित्यात्मके यत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकयावदन्तः-पातिधूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धयभावत्वरूपधर्मावच्छिन्नस्यासत्त्वेन तादृशधर्मा-वच्छिन्नालोकादिलिङ्गकानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकयावदतर्गता-लोकलिङ्गकपरामर्शत्वतल्लिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धयभावत्वाद्यवच्छिन्नस्य चास-त्त्वेन तदानीं धूमलिङ्गकानुमितित्वावच्छिन्नस्यापादकाभावात्।

अथ साधारणोक्तेरकिञ्चित्करतया यत्तदादिपदार्थपर्यालोचने बाधाभावादि-सहकृतधूमलिङ्गकपरामर्शो यदा तदव्यवहितोत्तरक्षणे तत्र धूमलिङ्गकानुमितिरित्येव सामग्रीव्याप्तिः प्रकृते पर्यवस्येत्। तत्र च धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धयभावस्य निवेशे समूहालम्बनपरामर्शकाल आलोकादिमात्रलिङ्गकेच्छासत्त्वे धूमलिङ्गकानुमितेर-नुत्पादप्रसङ्गः, सामग्रीविरहात्। तदनुरोधेनालोकादिलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्ट-सिद्धयभावसहकृतालोकलिङ्गकपरामर्शादिसहकृतधूमलिङ्गकपरामर्शस्यापि धूमलिङ्गका-नुमितित्वावच्छिन्नप्रयोजकत्वाभ्युपगमेऽनन्तसामग्रीव्याप्तिस्वीकारप्रसङ्ग इति धूमलिङ्ग-केच्छाविरहविशिष्टसिद्धयभावो न तत्र निवेशनीय इति। एवञ्चेतरकारणसमुदाय-स्योक्तस्थले सत्त्वाद्धूमलिङ्गकानुमितित्वावच्छिन्नापत्तिर्नैव वारयितुं शक्यते(क्ये)ति चेत्, मैवम्, धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धयभावसहकृतबाधाभावादिसहकृतधूम-लिङ्गकपरामर्शत्वावच्छिन्नस्यैव धूमलिङ्गकानुमितित्वावच्छिन्नव्याप्यत्वमभ्युपेयते। न तु तदसहकृतस्य, समूहालम्बनकाले तादृशधूमपरामर्शघटितसामग्र्यसत्त्वेऽप्यालोक-लिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धयभावालोकपरामर्शादिघटितसामग्रीत एवानुमितित्वाव-च्छिन्नोत्पत्तिनिर्वाहात्। तादृशानुमितेर्धूमपरामर्शविशिष्टत्वरूपधूमलिङ्गकत्वस्य घटज्ञानोत्तरत्वादेरिवार्थवशसम्पन्नत्वात् (अस्पष्टाक्षरम्)। न चैवं सति विपरीतज्ञानोत्तर-प्रत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनस्य हेतुत्वे विपरीतज्ञानदशायां सर्ववादिसिद्धं विपरीतज्ञाना-नुत्तरप्रत्यक्षापत्त्यादिकमपि न स्यात्, तत्राप्युक्तरीत्या विशेषदर्शनघटितसामग्र्या एव फलव्याप्यत्वमित्यस्य वक्तुं शक्यत्वादिति वाच्यं तत्र विपरीतज्ञानाभावदशायां ग्राह्य-प्रत्यक्षनिर्वाहाय विशेषदर्शनाघटितसामग्र्या अपि तत्र (तत्र ?) फलव्याप्यत्वाभ्युपग-मस्यावश्यकत्वात्। विपरीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षे तदभावस्याहेतुत्वे च तादृशसामग्र्या विपरीतज्ञानदशायां विशेषदर्शनासत्त्वेऽपि सत्त्वात्तादृशापत्तेर्दुर्वारत्वात्।

अथ यज्जन्यतावच्छेदकेन साधं यज्जन्यतावच्छेदकस्य व्याप्यव्यापकभावस्तयोरेव फलजनने परस्परसमवधानापेक्षा। यथा दण्डचक्रादीनाम् आत्ममनोयोगपरामर्शादीनाञ्च। अत्र धूमपरामर्शविशिष्टत्वरूपपरामर्शजन[क]तावच्छेदकतादृश[1]-सिद्धयभावविशिष्टत्वरूपपक्षताजन्यतावच्छेदकयोस्तथात्वासम्भवात्। [2]सिद्धिकालीनसमूहालम्बनजन्याया अनुमितेस्तादृशपरामर्शमात्रजन्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात्। सिद्धयभावकालीनालोकादिमात्र लिङ्गक परामर्शजन्याया धूमलिङ्गकपरामर्शजन्यभिन्नाया अनुमितेः पक्षताजन्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति कथं तादृशपरामर्शेण फलज[न]ने तादृशसिद्धयभावसमवधानापेक्षेति चेद् विलीनं तर्हि बाधाभावसन्निकर्षादीनां परस्परसहकारित्वं [3]बाधाभावजन्यतावच्छेदकस्यानुमित्यादिसाधारणतया सन्निकर्षादिजन्यतावच्छेदकस्य च निर्विकल्पकादिसाधारणतया तयोर्व्याप्यव्यापकभावासम्भवात्। तथा च कार्यतावच्छेदकयोः सामानाधिकरण्यमेव सहकारितायां तन्त्रम्। तच्च प्रकृतेऽप्यस्तीति नानुपपत्तिगन्धोऽपि।

अन्ये तु पक्षतां विना परामर्शात् परामर्शं विना पक्षतातोऽनुमित्यापत्तिवारणाय पक्षताजन्यतावच्छेदककोटौ परामर्शाव्यवहितोत्तरत्वं परामर्शजन्यतावच्छेदककोटौ च [4]सिद्धयभावाव्यवहितोत्तरत्वं निवेशयन्ति। [5]तदनुपादेयमेव विशेषदर्शनमिति संक्षेपः।

अथ सर्वस्यैव क्षणस्य सिद्धयभावाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणतया स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वघटितसिद्धयभावाव्यवहितोत्तरत्वस्याप्रसिद्धया तादृशसम्बन्धेन तथाविधसिद्धयभावविशिष्टत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वं न सम्भवति। स्वाधिकरणक्षणध्वंसोत्पत्त्यधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन तद्वैशिष्टयनिवेशे च निखिलानुमितीनामेव तथाविधतया व्यभिचारो दुर्वार इति चेत् ?

स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन तादृशसिद्धिमदन्यत्वं तादृशसिद्धयभावजन्यतावच्छेदकम्। तादृशाव्यवहितोत्तरत्वञ्च परामर्शाव्यवहितोत्तरत्ववन्निर्वचनीयमतो न काप्यनुपपत्तिरिति। अथैतन्मते[6] लिङ्गभेदेन प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावबाहुल्यात्पूर्व एव कल्पः साधीयानिति चेत्? न, पूर्व-

---

१. ले० टि० धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्ट०।

२. ले० टि० आलोकलिङ्गकेच्छाकालीनेत्यपि बोध्यम्। ३. बाधज्ञानाभाव इत्यर्थः।

४. अत्र सिद्धयभावस्थाने 'पक्षता' इति पाठो लेखकाभिमतो भाति।

५. सामानाधिकरण्येन सहकारितयैवोपपत्तौ जन्यतावच्छेदकगौरवादित्यर्थः।

६. तत्तल्लिङ्गकेच्छारूपोत्तेजकभेदेन सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वं भिन्नमित्यर्थः।

कल्पे[1] विशिष्टेच्छाभावसहस्राणां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणानन्त्यादित्याहुः।

अन्ये तु सिद्धिमदन्यत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटिनिवेशनादेव सिसा(षा)धयिषाधीनानुमितौ व्यभिचारवारणसम्भवात्। सिसा(षा)धयिषाया उत्तेजकत्वे प्रयोजनविरहः। न चैवं सति सिसा(षा)धयिषाकालीनानुमितेः सिद्ध्यभावजन्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया तादृशानुमितिसामग्र्याः सिसा(षा)धयिषाविरहविशिष्टसिद्धिकालेऽपि भावात् तत्रानु[मि]तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्, सिसा(षा)धयिषाविशिष्टानुमितौ सिसा(षा)धयिषाया हेतुत्वान्तरस्य कल्पनोयतया सिसा(षा)धयिषाविशिष्टानुमितिसामग्र्याः सिसा(षा)धयिषाघटि[त]त्वेन सिसा(षा)धयिषाविरहविशिष्टसिद्धिकालेऽसत्त्वेनापादनासम्भवात्। एतत्कल्पेऽव्यवहितोत्तरत्वनिवेशाद् एतदपेक्षया विशिष्टाभावहेतुत्वकल्प एव साधीयानिति तु नोपपद्यते। विशिष्टाभावहेतु[त्व]कल्पेऽप्यव्यवहितोत्तरत्वनिवेशावश्यकताया दर्शितत्वात्। न च कार्यकारणभावद्वयकल्पनापेक्षया विशिष्टाभावस्यैव हेतुत्वकल्पनमेवोचितमिति वाच्यम्, विशिष्टाभावहेतुत्वकल्पेऽपि सिसा(षा)धयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः सिद्धिविशिष्टसिसा(षा)धयिषाभावस्य वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहात्कार्यकारणभावद्वयस्यावश्यकत्वादवच्छेदकगौरवाधिक्यात्।

यत्तु सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सिसा(षा)धयिषाभावविशिष्टसिद्धित्वेन प्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते, येन विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहः स्यात्। किन्तु सिसा(षा)धयिषाविरहसिद्ध्युभयत्वेनेति तदत्यन्तमसत्, तादृशोभयस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धस्यैकस्य दुर्वचत्वात्। न च सिसा(षा)धयिषावदन्यत्वं सिद्धिमदन्यत्वं [वा] सिद्ध्यभावस्य जन्यतावच्छेदकमित्यत्र विनिगमकाभावादिच्छाहेतुत्वकल्पे कार्यकारणभावाधिक्यमिति वाच्यम्, अनुगताननुगतनानाविधेच्छावच्छेदकूटस्य कार्यतावच्छेदककोटिनिवेशापेक्षयैकैकविधसिद्धिमदन्यत्वनिवेशे लाघवस्यैव विनिगमकत्वात्। सिसा(षा)धयिषावदन्यत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वे सिसा(षा)धयिषाकाले सिद्ध्यसत्त्वे सिसा(षा)धयिषावदन्यानुमितित्वावच्छिन्नापत्तेश्च।

अथैवं बाधादिप्रतिबन्धकतायामप्रामाण्यग्रहादीनामुत्तेजकत्वं विलीयेत तत्राप्यप्रामाण्यग्रहादिहेतुतयैवोपपत्तिसम्भवाद्[2] इति चेदिष्टमेवैतत्।

अथैवं बाधकाले सिसा(षा)धयिषासत्त्वे सिसा(षा)धयिषाघटितसामग्रीबलादनुमित्यापत्तिः। सिसा(षा)धयिषाघटितसामग्रीव्याप्तौ बाधाभावनिवेशेऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितबाधकाले सिद्धिसिसा(षा)धयिषोभयसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गेन बाधाभावाघटिताया एव तादृशसामग्र्याः फलव्याप्यत्वस्यैवोपगन्तव्यत्वादिति चेन्न, भा(बा)-

---

१. ले० टि० यत्त्विति मते।

२. ले० टि० अप्रामाण्यग्रहादिविशिष्टं प्रत्यप्रामाण्यधीत्वेन कारणता।

धाभावं निवेश्य सिसा(षा)धयिषाघटितसामग्र्या एका व्याप्तिः, बाधविषयकाप्रामाण्यज्ञानं निवेश्यापरा व्याप्तिरभ्युपेयते। अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितबाधदशायां सिद्धिसिसा(षा)धयिषोभयसत्त्वे बाधाभावघटितसामग्र्या अभावेऽपि तदीयाप्रामाण्यज्ञानघटितसामग्रीसत्त्वादेवानुमित्युत्पत्तिः। अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबाधदशायां सिसा(षा)धयिषासत्त्वे च नाप्रामाण्यग्रहघटिता सामग्री न वा बाधाभावादिघटितेति नापत्तिरित्याहुः। प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ पक्षतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकादिनिवेशनप्रयोजनं तु व्यक्तमेव। साध्यसन्देहकालेऽनुमित्युपपत्तये निर्णयत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेशनम्।

अथ निर्णयत्वं यदि वह्निप्रतियोगिकाभावाप्रकारकत्वं वह्नित्वघटितधर्मावच्छिन्नाभावाप्रकारकत्वं वा, तदा महा[न]सीयवह्न्यभाववान् पर्वतः पर्वतो वह्निमानित्येतादृशांशिकनिर्णयस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिः। यदि च शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नाभावाप्रकारकत्वं तदा पर्वतः सुन्दरवह्निमान्न वेत्येतादृशस्यापि प्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गः।

यत्तु स्वावच्छेदकताव्यापकावच्छेदकताकत्व-स्वनिरूपकज्ञाननिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन पर्वतत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टान्यवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमान्नानुपपत्तिः। महानसीयवह्निमान्न वा पर्वत। पर्वतो वह्निमानित्येतादृशनिर्णयनिरूपितशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतायास्तादृशज्ञानीयतथाविधप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकताव्यापकावच्छेदकताकत्वविरहेण निरुक्तोभयसम्बन्धेन तादृशप्रकारताविशिष्टत्वाभावात्। पर्वतः सुन्दरवह्निमान्न वेत्येतादृशज्ञानीयवह्निप्रकारतायास्तादृशोभयसम्बन्धेन तज्ज्ञानीयप्रतियोगिप्रकारताविशिष्टत्वादिति तदप्यसत्। तथा सत्यपि तृणजन्यतावच्छेदकजातित्वादिना वह्नित्वाद्यवगाहितादृशजातिमद्वह्निमान्न वा पर्वतः पर्वतो वह्निमानिति निर्णयस्य प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेः। तादृशज्ञानीयप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नवह्निप्रकारताया वह्नित्वमात्रावच्छेद्यतयोपदर्शितोभयसम्बन्धेन तादृशप्रकारतावैशिष्ट्यस्य पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्निप्रकारतायां सत्त्वात्। एवं पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताभावप्रकारतानिरूपितप्रतियोगिप्रकारताविशिष्टान्यत्वनिवेशे नीलपर्वतो वह्निमान्न वा पर्वतो वह्निमानित्याकारकस्य पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्निमत्तानिर्णयस्याप्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गः। पर्वतत्वान्यधर्मानवच्छिन्नत्वस्य विशेष्यतायां निवेशे च नीलपर्वतो वह्निमान्न वेति संशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गः। मैवम्। शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नाभावप्रकारताकान्यशुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकताऽतो नानुपपत्तिः। नीलपर्वतो वह्निमान्न वा, पर्वतः सुन्दरवह्निमान्न वेत्यादिसंशयानां

शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वाभावात्। नील-पर्वतो वह्निमान् पर्वतः सुन्दरवह्निमानित्यादिनिर्णयानाञ्च पृथगेव[1]प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्।

वस्तुतो नीलपर्वतो वह्निमान् पर्वतः सुन्दरवह्निमानित्याद्यनु(मि)तौ तादृश-सिद्धीनां प्रतिबन्धकत्वे कल्प्ये पर्वतो वह्निमानित्येतादृशानुमितिसाधारणस्य पर्वतत्व-भिन्नं सद्यन्नीलभिन्नं तदवच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवह्नित्वान्यधर्मानवच्छिन्नविधेयता-कानुमितित्व-पर्वतत्वान्यधर्मानवच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवह्नित्वान्यसौन्दर्यभिन्नधर्मान-वच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वादेः प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमात्तत एव पर्वतो वह्नि-मानित्येतादृशानुमितेरपि तादृशधर्मस्य सिद्धिदशायामापत्तिवारणसम्भवेन पर्वतो वह्निमानित्येतादृशानुमितौ तथाविधसिद्धीनां प्रतिबन्धकत्वान्तरं न कल्प्यते। न च प्रतिबध्यतावच्छेदकगौरवमित्याशङ्कनीयम्, नील-सुन्दर-पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितौ व्यभिचारवारणाय तादृशधर्मस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकताया आवश्यकत्वात्। न च नील-पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिं प्रति प्रतिबन्धकतायां नीलपर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यकानुमिति-र्जायतामित्याकारकेच्छाया उत्तेजकत्वात्तथाविधेच्छाकाले पर्वतो वह्निव्याप्यवानित्या-कारकपरामर्शादनुमित्यापत्तिवारणाय प्रतिबन्धकत्वान्तरमवश्यं कल्प्यमिति वाच्यम्, उपदर्शितरीत्येच्छाया हेतुत्वस्यैव कल्पनीयतयोत्तेजकत्वाभावात्। पक्षविशेष्यकानु-मितौ साध्यविशेष्यकसिद्धेः विरोधितायाः प्रामाणिकत्वे तादृशसिद्धेः पृथक् प्रतिबन्ध-कत्वं कल्पनीयम्, न तु साध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहिनिर्णयत्वेनोभयविधसिद्धेरेकप्रतिबन्ध-कत्वम्, व्याप्यपक्षविशेष्यकपरामर्शानुगमदर्शितानुपपत्तिग्रस्तत्वात्। साध्यविशेष्यकानु-मितौ पक्षविशेष्यिका साध्यविशेष्यिका च सिद्धिर्विरोधिनी। तत्र पक्षविशेष्यका-नुमितिस्थलीयपक्षविशेष्यकसिद्धिप्रतिबन्धकतायां साध्यपक्षतोभयविशेष्यकानुमिति-साधारणपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविधेयताका-नुमितित्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात्तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावेनेवोपपत्तेः। साध्यविशेष्यकानुमितौ तादृशसिद्धेः पृथक् प्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यत इति तु तदेवो पपद्यते यदि पक्षविशेष्यकानुमितिर्जायतां साध्यविशेष्यकानुमितिर्जायतामित्येतादृशेच्छायाः(नां) पृथक् पृथगुत्तेजकत्वानुरोधेन विशेषे न पर्यवस्येत्। साध्यविशेष्यकानुमितौ साध्य-ज्ञानमेव विरोधि। इतरव्यापकीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवीत्याद्याकारक-व्यतिरेकिपरामर्शदशायां यथा कथञ्चित्साध्यज्ञानसत्त्वेऽपि पृथिवीतरभेदवतीत्याद्या-कारकसाध्यविशेष्यकानुमितेरेवोपगमात्। एवञ्च भावसाध्यकस्थले न कुत्रापि साध्य-विशेष्यकानुमितिस्तादृशस्थलीयव्याप्तेः साध्यघटिततया परामर्शदशायां साध्योप-स्थितेर्नियमतः सत्त्वात्। अभावसाध्यकस्थलेऽप्यन्वयव्याप्तिविषयकपरामर्शकाले

१. ले० टि० तत्समानाकारानुमितौ।

साध्योपस्थितिनैयत्याद् व्यतिरेकिपरामर्शस्थले च कदाचित्साध्यविशेष्यिका कदाचिच्च पक्षविशेष्यिकेति ध्येयम् । भावसाध्यकस्थले च साध्यप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वं नास्ति तत्र सा[ध्य]विशेष्यकानुमितेरप्रसिध्याऽऽपादनासम्भवात् । किन्त्वभावसाध्यकस्थल एव तत्र साध्यज्ञानशून्यकाले प्रसिद्धायाः साध्यविशेष्यकानुमितेस्तज्ज्ञा(ज्ञा)नदशायामापत्तिसम्भवात् । न च साध्यप्रसिद्धिकालेऽपि व्यतिरेकिपरामर्शात्साध्यविशेष्यकानुमित्युपगमे क्षतिविरहात् । साध्यप्रसिद्धेः प्रतिबन्धक[त्वक]-ल्पनमनुचितमिति वाच्यम्, अन्वयव्यतिरेकोभयव्याप्तिविषयकपरामर्शदशायामनुभवविरुद्धाया उभयविशेष्यकानुमितेर्वारणाय तत्प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात् ।

वस्तुतस्तु पृथिव्यामितरभेद इत्याद्याकारकसिद्धिकाले तादृशानुमितेर्वारणाय तादृशसिद्धिप्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया पक्षादिविषयतां निवेश्य साध्यज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पने लाघवमेव तादृशप्रतिबन्धकतायां साधीयसी युक्तिः ।

अथेतरव्यापकीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवीत्याकारकपरामर्शकाले पृथिव्यामितर इत्याकारिका साध्यविशेष्यकानुमितिरेव कथमुत्पद्यते, इतरभेदत्वविशिष्टे पृथिवीप्रकारिकां तथाविधानुमितिं प्रति विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वात्प्रकृतस्थले च तादृशकारणविरहादिति चेत्, सत्यम्, तादृशस्थल इतरभेदत्वविशिष्टे पृथिवीवैशिष्ट्यविषयिण्यनुमितिर्नोत्पद्यते किन्तु भेदत्वविशिष्ट एकत्र द्वयमिति रीत्येतरपृथिव्यौ विशेषणतयाऽवगाहमानानुमितिरेव, तत्र च विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया भेदत्वप्रकारकज्ञानमेवापेक्षितं तच्चोपदर्शितपरामर्शकाले[1] नियमत एव वर्तत इति न काप्यनुपपत्तिः । जलव्यापकीभूताभावप्रतियोगिमतो पृथिवीत्याकारकात्यन्ताभावघटितव्यापकत्वावगाहिपरामर्शकाले भेदत्वप्रकारकज्ञानस्य न नैयत्यमिति चेत् ? का क्षतिस्तत्र भेदत्वानवगाहिन्येव जलीयत्वादिना जलादिभेदानुमितिरुपगम्या, तत्र च भेदत्वधियः कथञ्चिदपि नापेक्षेति । साध्यप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकतायाञ्च साध्यतावच्छेदकप्रकारकत्वमेव निवेश्यते न तु तत्तत्साध्यविषयकत्वमपि प्रमेयत्वादिना साध्योपस्थितिकाले साध्यविशेष्यकानुमितिनिर्वाहाय साध्यतावच्छेदकनिवेशस्यावश्यकत्वात् । साध्यविषयितानिवेशे प्रयोजनाभावात् । न च साध्यविषयिताया अनिवेश इतरभेदत्वादिना पदार्थान्तरविषयकज्ञानदशायां व्यतिरेकिपरामर्शादनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गः । साध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन पृथिव्यामितरभेद इत्याकारकानुमितेर्विशेषणज्ञानविरहेण पृथिवीतरभेदवतीत्याकारिकाया इतरभेदप्रकारकानुमितेरुत्पादासम्भवादिति वाच्यम्, तदंशे धर्मान्तरविशेषणकतद्विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुतायाः प्रमाणशून्यतया तादृशकाल इतरभेदज्ञानविरहेऽपि तत्प्रकारानुमित्युत्पादे बाधकाभावात् ।

अथैवमितरभेदत्वप्रकारकज्ञानशून्यकालेऽपि विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या पृथिवी-

१. इतरव्यापकीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवीत्याकारकपरामर्शकाले ।

तरभेदवतीत्याकारकानुमितेरुत्पत्तिसम्भवेन साध्यविशेष्यकानुमितिविलयप्रसङ्गः। न च विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या तादृशानुमितिरप्रामाणिकतया तत्सामग्र्येव न कल्प्यत इति साध्यविशेष्यकानुमित्युत्पत्तौ बाधकाभाव इति वाच्यम्, तत्र साध्यविशेष्यकानुमितिस्वीकारे साध्यप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वकल्पनस्याधिक्यात्। तत्र केवलं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या साध्यविशेषणकानुमितिस्वीकारस्यैवोचितत्वात्। न च केवलं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्याऽनुमितिस्वीकारेऽपि तत्र सि[द्]ध्यादिप्रतिबन्धकताया आधिक्यात्तादृशस्थले साध्यविशेष्यकानुमितिस्वीकार उचितः, पक्षादिभेदेन सिद्धिप्रतिबन्धकत्वापेक्षया साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकतायां लाघवस्यातिस्फुटत्वादिति वाच्यम्, विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितिस्थलीयसिद्धिप्रतिबन्धकतायामुभयसाधारणेतरभेदत्वप्रकारकतानिरूपितप्रकारताकानुमितित्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमात्। तादृशप्रतिबन्धकतयैव सिद्धिकाले विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या तादृशानुमितेरपि वारणसम्भवात्। तादृशानुमितौ सिद्धेः प्रतिबन्धकताया अनाधिक्यात्।

न च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितिस्थलीयप्रतिबन्धकतायां विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यन्यानुमितिर्जायतामित्येतादृशेच्छाया उत्तेजकत्वात्तादृशेच्छाकाले सिद्धिसत्त्वे विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या तादृशानुमितेरापत्तिरिति वाच्यम्, सिद्धिकाल इतरभेदत्वप्रकारकज्ञानस्यावश्यकतया तत्र चानुमितेर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वे बाधकाभावात्तादृशानुमित्युत्पत्तौ च तथाविधेच्छाविषयसिद्धेरावश्यकतयाऽनुमितेरिष्टत्वादिति चेन्मैवम्, साध्यज्ञानशून्यकाले व्यतिरेकिपरामर्शात्साध्यविशेष्यकानुमितिस्वीकारेऽपि न किञ्चिद् गौरवम्। साध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य क्लृप्तप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः। तथा हीच्छाया हेतुत्वकल्पे भेदत्वावच्छिन्नपक्षकेतरविधेयताकानुमितौ भेदत्वावच्छिन्नविशेष्यताकेतरप्रकारकज्ञानस्य सिद्धिविधया प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये तादृशसिद्धिविशिष्टान्यानुमितित्वमेव प्रतिबध्यतावच्छेदकं वाच्यम्, तच्च पृथिव्यामितरभेद इत्येतादृशसाध्यविशेष्यकानुमितिसाधारणमपीति तत एवेतरभेदत्वप्रकारकज्ञानकाले तादृशानुमितिवारणं सम्भवतीति।

एतेनेतरभेदत्वप्रकारकज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकं नेतरभेदत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यताकानुमितित्वमितरभेदत्वावच्छिन्नपक्षकानुमितौ व्यभिचा[रा]दितरभेदत्वावच्छिन्नविधेयताकत्वस्याधिकस्य निवेशेऽपि पृथिवीतरभेदवती, इतरभेदः प्रमेय इत्या[कार]कसमूहालम्बनानुमितौ व्यभिचारात्। न च विशेष्यत्वानिरूपिततादृशविधेयताकत्वनिवेशान्न व्यभिचारः। तादृशसमूहालम्बनीयविधेयताया विशेष्यतानिरूपितत्वादिति वाच्यम्, साध्यविशेष्यकसाध्यविशेषणकानुमित्योर्विधेयताभेदे मानाभावेन विधेयताया विशेष्यत्वानिरूपितत्वासम्भवादिति प्रतिबध्यतावच्छेदकस्य दुर्वचतया साध्यप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वकल्पनमशक्यमित्येषा फक्किका निरस्ता, उभयमतसिद्धोपदर्शितप्रतिबध्य-

प्रतिबन्धकभावस्य तत्साधारणतयैतादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्य केनाप्यस्वीकारात् । प्रतिबध्यतावच्छेदकनिर्वचनस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

अथ साध्यप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकताया अनाधिक्येऽपि भिन्नविषयकप्रत्यक्षादौ व्यतिरेकिपरामर्शघटितानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाधिक्यमेतन्मते दुर्वारमेव । तथा हि—पृथिवीतरभेदवतीत्याद्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनु[मि]तिसामग्रीप्रतिबन्धकतायामितरभेदत्वप्रकारकज्ञानमवश्यं निवेशनीयम् । अन्यथा तादृशपरामर्शकाले तथाविधज्ञानासत्त्वे सत्याञ्च साध्यविशेष्यकानुमितिप्रतिबन्धिकायां शुद्धभेदत्वावच्छिन्नविशेष्यताकाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपृथिव्यभावप्रकारकबुद्धौ प्रत्यक्षानुत्पादप्रसङ्गात्। तादृशबाधस्य च पृथिवीतरभेदवतीत्याकारकबुद्धिविरोधित्वे मानाभावेन तदभावस्य तथाविधानुमितिसामग्र्यघटकत्वात् । एवञ्च साध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानासत्त्वेऽसत्याञ्च तादृशबाधबुद्धौ[1] प्रत्यक्षाद्युत्पादवारणाय तादृशबाधाभावं साध्यज्ञानाभावञ्च निवेश्य तादृश[2]परामर्शघटितसामग्रीप्रतिबन्धकत्वान्तरं कल्पनीयम् । अस्माकन्तु तादृश[3]परामर्शघटितसामग्र्यां साध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञाननिवेश एव नास्ति, उपदर्शितबाधकाले साध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानासत्त्वेऽपि केवलं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या पृथिवीतरभेदवतीत्याकारकानुमिते[रे]वोत्पत्त्या[4] प्रत्यक्षानुत्पादादिति[5] चेत्, न, मन्मतेऽपि व्यतिरेकिपरामर्शघटितसामग्र्यां तादृशसाध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञाननिवेशो नास्ति । इच्छाहेतुत्वकल्पे सामग्र्युत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदककुक्षिनिवेशादेवोपदर्शितप्रत्यक्षादौ व्यभिचारवारणसम्भवात्[6] । न चैवं तादृशस्थलीयप्रत्यक्षादिसामग्र्यास्तादृशसाध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानसत्त्वेऽपि भावात्तद्बलात्तत्र प्रत्यक्षाद्यापत्तिरिति वाच्यम्, तादृशसाध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानानुत्तरज्ञाने तादृशज्ञानाभावस्य[7] हेतुत्वात्तादृशप्रत्यक्षादिसामग्र्यास्तादृशसाध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानाभावघटिततया उक्तस्थले तादृशसामग्र्या अप्यसत्त्वात् । न च तादृशसाध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानानुत्तरज्ञाने तदभावस्य हेतुत्वकल्पनमेवाधिकमिति वाच्यम्, तादृशकार्यकारणभावकल्पने सती·

---

१. ले० टि० शुद्धभेदत्वेत्याद्युक्तेत्यर्थः (शुद्धभेदत्वावच्छिन्नविशेष्यताकाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपृथिव्यभावप्रकारकबुद्धावित्यर्थः) ।

२. ले० टि० व्यतिरे० । ३. ले० टि० विशिष्टवै० ।

४. अत्र 'एव'कारो नावश्यकः केवलमित्यस्याप्यन्ययोगव्यवच्छेदकत्वार्थकत्वात् ।

५. ले० टि० तथा च तादृशानुमितिसामग्रीरूपप्रतिबन्धकसत्त्वात् प्रत्यक्षं नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः ।

६. ले० टि० अनुमितिसामग्रीरूपप्रतिबन्धकाभावस्य कार्यतावच्छेदकं तादृशसामग्र्युत्तरप्रत्यक्षत्वम् । तत्र प्रत्यक्षस्य कार्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया तत्र सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाभावान्नानुपपत्तिः । ७. ले० टि० साध्यज्ञानाभा० ।

च्छाविशिष्टायाः पृथिवीतरभेदवतीत्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षादिसामग्र्याः प्रतिबन्धकतायामितरभेदत्वरूपविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानानिवेशेन लाघवात् । अन्यथापत्तिवारणाय तन्निवेशस्यावश्यकत्वादिति । तस्माद्गौरवाभावेन साध्यविशेष्यकानुमितौ न किञ्चिद् बाधकमिति दिक् ।

उपाध्यायास्तु सिसा(षा)धयिषाविरहविशिष्टसिद्धि-सिसा(षा)धयिषाविरहविशिष्टानुमित्यन्यसिद्धिसामग्र्योरन्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वेनानुमितिहेतुता, न तु सिसा(षा)धयिषाविरहविशिष्टसि[द्]ध्यभावत्वेन । तथा सति प्रत्यक्षादिसामग्रीकालेऽनुमितिवारणाय तादृशसामग्र्यभावानां हेतुत्वान्तरकल्पने गौरवात् । न चान्यतरत्वावच्छिन्ने सिसा-(षा)धयिषाभावस्यैकविधस्य निवेशेनैवोपपत्तौ सिद्धित्वाद्यवच्छिन्ने पृथग् निवेशनमनुचितमिति वाच्यम्, अन्यतरत्वावच्छिन्नेऽनुगतरूपेण सिसा(षा)धयिषायामुत्तेजकत्वासम्भवात् । तथा हि—यदि सिसा(षा)धयिषाया अनुमितित्वप्रकारकत्वेनोत्तेजकत्वं तदा प्रत्यक्षात्मकसिद्धिकाले प्रत्यक्षान्यवह्निज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छासत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात् । यदि च तादृशेच्छासाधारणेनानुमितिविषयकत्वेन[1] तदा तादृशेच्छाकाले शाब्दादिसामग्रीसत्त्वेऽनुमित्यापत्तेः । तस्मात्सिद्धावनुमितिविषयकेच्छात्वेन सामग्र्यामनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकताया आवश्यकत्वान् नैकधानुमित्साभावनिवेशः सम्भवति ।

अथैवं सिद्धेरनन्तरं सिसा(षा)धयिषायामुत्पन्नायां साध्यानुमित्यनुदयप्रसङ्गः । तादृशसिद्धेरुत्पत्तिकाले सिसा(षा)धयिषाभावविशिष्टतया तादृशसिद्धिभिन्नत्वाभावात्तादृशसिद्धिभिन्नतादृशसामग्रीभिन्नभिन्नत्वात्मकान्यतरत्वरूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति चेत्, न, अव्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वात् [2]सिसा(षा)धयिषाकालावच्छेदेन तादृशसिद्धौ सिसा(षा)धयिषाभावविशिष्ट-

---

१. उत्तेजकत्वमिति पूर्वतनेनान्वयः ।

२. सामान्यतो भेदस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽप्यव्याप्यवृत्तिमदन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तिस्वरूपस्यैवाभ्युपगमात् । धर्मिभेदधर्मात्यन्ताभावयोरैक्याद् यथाऽव्याप्यवृत्तेः कपिसंयोगादेरत्यन्ताभावोऽव्याप्यवृत्तिस्तथैव तद्धर्मिणः कपिसंयोगवतो भेदोऽप्यव्याप्यवृत्तिरित्याशयः ।
मथुरानाथास्तु—अव्याप्यवृत्तिमदन्योन्याभावस्यापि व्याप्यवृत्तित्वं स्वीकुर्वन्ति । अत एव कपिसंयोगिभेदाभावस्य व्याप्यवृत्तिस्वरूपस्यातिरिक्तस्य तैरभ्युपगमः । (द्र० व्या० पं० माथुरी, प्र० लक्षणम्)
वस्तुतस्तु भेदस्य व्याप्यवृत्तित्वमव्याप्यवृत्तित्वञ्चेति मतद्वयम् । तत्र द्वितीयपक्षे न हि सामान्यतो भेदोऽव्याप्यवृत्तिः ; अपि त्वव्याप्यवृत्तिमदन्योन्याभाव एव । तथा च द्वितीयमतमाश्रित्य प्रकृतग्रन्थ इति ध्येयम् ।

सिद्धिभिन्नत्वसत्त्वात्। तदानीं तत्र तादृशसिद्धिभिन्नत्वविशिष्टतादृशसामग्रीभिन्नत्वावच्छिन्नभेदवत्त्वाभावात्प्रतिबन्धकतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादभेदस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽपि सिसा(षा)धयिषाभावविशिष्टसिद्धित्वाभावविशिष्टतादृशसामग्रीत्वाभावाभावत्वरूपान्यतरत्वस्यैव प्रतिबन्धकत्वावच्छेदकत्वोपगमेनानुपपत्त्यभावात्।

अथ समवायेनानुमितिं प्रति तादृशान्यतरस्य समवायेन, विषयतयानुमितिं प्रति तादृशान्यतरस्य विषयतया समवायेन वा प्रतिबन्धकत्वम्? नाद्यः, प्रत्यक्षसामग्रीकालेऽनुमित्यापत्तेः। विषयसन्निकर्षादिघटितायाः प्रत्यक्षसामग्र्या आत्मन्यसत्त्वात्। अत एव न द्वितीयः, विषयेऽपि तादृशसामग्र्या विषयतयाऽसत्त्वात्। न तृतीयः, सिद्धेः समवायेन वह्न्यादिरूपविषयेऽसत्त्वेन सिद्धिकालेऽनुमित्यापत्तेरिति चेत्,न, विषयेन्द्रियादिसन्निकर्षविशिष्टात्ममनोयोगादेरेवात्र सामग्रीपदेन विवक्षितत्वात्। तद्वति चान्यतरस्य समवायेनैव प्रतिबन्धकत्वसम्भवादित्याहुस्तच्चिन्त्यम्, अन्यतरत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽन्यतरत्वघटकभेदयोर्मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणबाहुल्यादवच्छेदकगौरवाच्च। प्रत्येकाभावहेतुत्वकल्पनाया एवोचितत्वात्।

अथान्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वेन हेतुत्वकल्पने तादृशविनिगमनाविरहः सम्भवति। प्रकृते तु तादृशाभावव्यक्तेस्तादृशाभावव्यक्तित्वेनैव हेतुत्वं स्वीक्रि[य]ते। तत्र च नोपदर्शितविनिगमनाविरहावकाशः, सिद्धभेदविशिष्टसामग्रीभेदावच्छिन्नभेदरूपान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य सामग्रीभेदविशिष्टसिद्धभेदावच्छिन्नभेदरूपान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य वा तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरह इति स्वभावभेद एव सम्भवति, अत्र च तादृशधर्मावच्छिन्नाभावयोः समनैयत्याद् भेद एव। न च तादृशाभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वं कल्प्यते, तत्र च सिद्धतादृशसामग्रीघटकान्यतमत्वावच्छिन्नाभावानामित्यत्र विनिगमनाविरहः। तादृशाभावानामसमनियततयाऽभेदासम्भवादिति वाच्यम्, सिद्धित्वावच्छिन्नाभावत्वेन हेतुतामतेऽपि तादृशाभावानां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतामादाय विनिगमनाविर[ह]स्य दुर्वारत्वादिति चेत्, एवं बाधाभावादीनामपि पृथक्कारणत्वं विलीयेत, बाधसिद्धिप्रत्यक्षादिसामग्र्यन्यतमत्वाभाव(भाव ?)-च्छिन्नाभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतयैवोपपत्तेः। न चात्र बाधादेरन्तर्भावो न सम्भवति, सि[द्]ध्यादिकाले वह्न्याद्यवच्छिन्नोद्देश्यताकबु[द्]ध्युदयाद्वह्न्यादिविधेयताया एव तादृशान्यतमाभावजन्यतावच्छेदकत्वस्यावश्यकत्वाद् बाधाभावादीनां पृथग(ग्)हेतुत्वे बाधादिकाले वह्निमान् पर्वतो घटवानित्याद्यनुमित्यापत्तिः। तादृशान्यतरानुत्त[र]त्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेन व्यभिचाराभावाद् विधेयता न निवेश्यत इति चेद् विभाव्यते, तथापि सि[द्]ध्यादिकालीनवह्न्याद्यवच्छिन्नोद्देश्यताकानुमितेस्तादृशान्यतमाभावजन्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया बाधादिकाले तादृशानुमितिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्, वह्निमान् पर्वतो घटवानित्याद्यनुमितिं प्रति सि[द्]ध्यादिप्रतिबन्धकतायामपि पर्वतो

वह्न्यभाववानित्येतादृशबाधादिनिवेशेन बाधकाले तादृश(शा)नुमितिवारणसम्भवात्। एवमभावस्य तद्व्यक्तित्वेन हेतुतायां प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावपरिशेषापत्तिरिति दिक्।

अथानुमितिं प्रति साध्यनिर्णयत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया लाघवात्साध्यानुमितित्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमस्तु, लाघवञ्च संशयानुमितेरप्रसि[द्]ध्याऽनुमितित्वेन प्रतिबन्धकत्वे निर्णयत्वानिवेशेन। न चैवं सति प्रत्यक्षात्मकसाध्यनिर्णयानन्तरमनुमित्युत्पादप्रसङ्ग इति वाच्यम्, पर्वतो वह्निमानित्याद्याकारकप्रत्यक्षसामग्रीकाले तथाविधाया अनुमितेरापत्तिवारणाय तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वापेक्षया लाघवेन वह्न्यनुमितिं प्रत्यनुमित्यन्यवह्निनिर्णयत्वावच्छिन्नाभावस्य कार्यकालवृत्तितया हेतुत्वस्वीकारात् तादृशनिर्णयाभावस्य कार्याव्यवहितपूर्वकालेऽसत्वादेव तादृशसाध्यनिर्णयानं[त]रमनुमित्युत्पादवारणसम्भवादिति चेत्, न, तादृशप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमकल्पयित्वा तादृशनिर्णयाभावस्य कार्यकालवृत्तितया हेतुत्वकल्पने विनश्यदवस्थसन्निकर्षादिजन्य-पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षोत्तरं पर्वते वह्निज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छा, तदनन्तरमनुमित्युपपत्तये तादृशनिर्णयप्रतिबन्धकतायामनुमितित्वप्रकारकत्वादिकमनिवेश्यानुमितिगोचरेच्छात्वेनैवोत्तेजकत्वं स्वीकरणीयम्। तथा च प्रत्यक्षसामग्रीदशायां तथाविधेच्छासत्त्वेऽनुमित्यापत्तिः। न च प्रत्यक्षगोचरेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्याः समानविषयकप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति पृथक्प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात्तादृशप्रतिबन्धकसत्त्वादेव न तदानीमनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्, प्रत्यक्षसामग्रीदशायां वह्निज्ञानं जायतां वह्न्यनुमितिर्जायतामित्युभयविधेच्छाकालेऽनुमित्युत्पत्तावुभयविधेच्छयोरेव विषयसिद्ध्यानुमितेरेवोत्पादात्। प्रत्यक्षत्वप्रकारकेच्छाया एव विशिष्टसामग्रीप्रतिबन्धकतायां निवेशात्तत्प्रतिबन्धकतायामुक्तस्थलेऽनुमित्यापत्तेर्वारयितुमशक्यत्वात्।

न च स्व[1]वृत्त्यनुमित्यन्यवह्निसत्ताज्ञानप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेन कृतिविशिष्टप्रागभावस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इच्छायां निवेशनीयः। उक्तस्थले च तादृशेच्छाव्यवहितोत्तरक्षणे तद्विषयीभूतप्रत्यक्षोत्पादे तादृशसम्बन्धेन कृतिविशिष्टप्रागभावस्य निरुक्तसम्बन्धेनेच्छायां सत्त्वान्नानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्, प्रत्यक्षोत्पत्तिकालेऽनुमितिवारणायैतदपेक्षया स्ववृत्तितादृशज्ञानप्रतियोगित्वसम्बन्धेन कृतिविशिष्टप्रागभावत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पने[2] प्रत्यक्षात्मकसि[द्]ध्यनन्तरमनुमितिवारणाय साध्यवत्तानिर्णयत्वेन सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वकल्पने लाघवात्। एवं सामग्र्यप्रतिबन्धकत्वे यत्र भाविवह्निमत्ताज्ञानमप्रमेत्यप्रामाण्यग्रहोत्तरं तादृशप्रत्यक्षोत्पत्तिस्तत्र तदानीमनुमित्यापत्तिः, अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिततादृशनिर्णयानन्तरमनुमित्युपपत्तयेऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिततादृशनिर्णयाभावत्वेनैव हेतुताया वाच्यत्वादुक्तस्थले च तादृशविशिष्टाभावस्य कार्यकाले सत्त्वादित्यधिकमन्यत्रानुसन्धेयम्।

---

१. ले० टि० कालिकेन।

२. ले० टि० तदपेक्षया लाघवान्निर्णयत्वनिवेश एव सम्यगिति भावः।

प्राभाकरास्तु सिद्धिकालेऽनुमितिस्वीकारेऽसति विरहादनुमितौ सि[द्]ध्यभाव-हेतुत्वे मानाभाव इत्याहुः।

अत्र केचित्—एतन्मत उत्पन्नानुमितिव्यक्तीनां पुनरुत्पादवारणाय तदनुमितिं प्रति तत्तत्प्रागभावव्यक्तीनां हेतुत्वकल्पने गौरवं सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे तु सामान्य-सामग्रीविरहादेवोत्पत्त्यसम्भवात्। न च तत्तद्व्यक्तेस्तदुत्पत्तिक्षण एवान्यात्मन्युत्पाद-वारणाय तत्तत्प्रागभावव्यक्तेर्हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम्, तत्तत्प्रागभावस्य हेतुत्वेऽपि तदनुमितिपूर्वमनुमित्यन्तरोत्पादकाले तदनुमित्युत्पादवारणाय तदव्यवहितपूर्वक्षण-वृत्तिपरामर्शव्यक्तेर्हेतुताया आवश्यकत्वात्। अन्यत्र च तादृश[परा]मर्शव्यक्तिविर-हेणैव तदनुमितेरापत्त्यसम्भवात्। न च तत्परामर्शहेतुतया पुनरुत्पादोऽपि वारयितुं शक्यत इति वाच्यम्[1], तत्परामर्शव्यक्तेस्तदव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नानुमितिकालेऽपि सत्त्वात्। तदव्यवहितोत्तरक्षणेऽनुमित्यापत्तेस्तावता वारणासम्भवात्। न चानुमिति-द्वयं जायतामित्याकारिकानुमित्साकाल उत्पन्नपुनरुत्पादः सिद्धेः प्रतिबन्धकत्ववादिनो दुं(दु)र्वार इति वाच्यम्, तत्प्रागभावव्यक्तिहेतुतायाः सिद्धिप्रतिबन्धकतावादिनो(ना)ऽपि कल्पनीयत्वात्। एवमपि तादृशेच्छाशून्यकालीनसहस्रस्थले तद्धेतुत्वाकल्पनेन लाघव-स्यापरी(रि)हारात्।

अथ सामग्र्य[व्य]वहितोत्तरक्षणः कार्याधिकरण इत्येव नियमो न त्वसौ कार्योत्प-[त्त्य]धिकरण इति नियमोऽपि। तथा च तदनुमितिद्वितीयक्षणस्य तदुत्पत्त्यधिकरणत्व आपादकाभावः। तदधिकरणत्व इष्टापत्तिः। तदनुमितितृतीयक्ष[ण]श्च न तत्परामर्श-व्यवहितत्तोरक्षण इति तत्र तदधिकरणत्वस्यापादकाभाव इति चेत्? यत्रापेक्षाबु[द्]-ध्यात्मकपरामर्शद्वितीयक्षणोऽनुमित्युत्पादस्तत्र का गतिः।

अथोत्पन्नानां पदार्थान्तराणां पुनरुत्पादवारणाय तादात्म्यसम्बन्धेन जन्यत्वा-वच्छिन्नं प्रति प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रागभावत्वेन कारणताकल्पनस्यावश्यकतया तत एवोत्पन्नानुमितिव्यक्तीनामपि पुनरुत्पादवारणसम्भवात् सि[द्]ध्यभावहेतुत्वकल्पनमन-र्थकम्। न च ता[दा]त्म्यस्य कार्यतावच्छेदकत्वे कारणतावच्छेदकत्वमेव नोपपद्यते, कारणतायाः कार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कार्यसम्बन्धिनि स्वाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन वर्तते योऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वरूपव्यापकत्वघटितत्वात्। प्रकृते च तादात्म्येन कार्यसम्बन्धिनि स्वस्मिन् स्वाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन वर्तमानस्याभाव-स्याप्रसिध्या[2]तादृशव्यापकत्वाप्रसिद्धेरिति वाच्यम्, स्वसामानाधिकरण्यस्वाव्यवहितोत्त-

१. ले० टि० तथा च सिद्धेरप्रतिबन्धकत्ववादिमतेऽपि प्रागभावस्य हेतुत्वं मास्त्विति शङ्काशयः।

२. ले० टि० अवच्छेद्याधिकरणसम्बन्धित्वाभावात्।

रक्षणोत्पत्तिकत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताककार्यनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वरूपव्यापकताया एव कारणताघटकत्वात्। प्रकृते च तादृशव्यापकत्वस्याक्षततयाऽनुपपत्त्यभावात्। न च तादृशव्यापकतायाः कारणताघटकत्वेऽनुमित्यादिकं प्रति परामर्शाभावत्वादिनाऽपि हेतुताप्रसङ्गः, निखिलानामेवानुमित्यादीनां तादृशोभयसम्बन्धेन परामर्शाद्यभाववत्तया तादृशोभयसम्बन्धेन तद्वद्भेदस्यानुमित्यादावसत्त्वादिति वाच्यम्, अत्यन्ताभावहेतुतायां पूर्वोपदर्शितव्यापकताया एव निवेशनीयत्वादिति चेत्, न, तादात्म्यसम्बन्धेन जन्यत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रागभावस्य हेतुत्वेऽपि सं(स)मवायादिसम्बन्धेन कार्योत्पादकसामग्रीबलात्समवायादिना तद्व्यक्तेः पुनरुत्पादस्य वारयितुमशक्यत्वात्। न च तादात्म्यादिसम्बन्धेन कार्योत्पादकसामग्रीसमवहितताया एव समवायादिना कार्योत्पादकसामग्र्याः कार्योत्पादक(क ?)प्रयोजकत्वान्नापत्तिस्तदानीं तादात्म्यसम्बन्धेन कार्योत्पादकोपदर्शितसामग्रीविरहादिति वाच्यम्, उपदर्शितसामग्र्या अपि तदानीं व्यक्त्यन्तरेष्वेव सत्त्वात्। सामग्रीव्याप्तावेकसम्बन्धेन कार्योत्पादकसामग्र्यामेककालीनत्वसम्बन्धेनैवापरसामग्र्या वैशिष्ट्यस्य निवेशात्। प्रकृतस्थले तादृशसम्बन्धेन तथाविधसामग्रीविशिष्टायाः समवायादिना कार्योत्पादकसामग्र्या अक्षततयाऽऽपत्तेर्दुर्वारत्वात्। तस्मात्प्रागभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेनैव पुनरुत्पादवारणाय हेतुता कल्पनीया। तथा च सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वमत उपदर्शितलाघवमस्त्येवेत्याहुः।

अत्रेतादृशयुक्त्या वरं साध्यानुमितित्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमायातु प्रत्यक्षादिसाधारणसाध्यनिर्णयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं तु निष्प्रा(प्र)माणकमिति चिन्तनीयम्।

अन्ये तु सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वं नाधिकं येन सिद्धिप्रतिबन्धकतामते गौरवमाशङ्कनीयम्; किन्तु पर्वतो वह्न्यभाववानिति विशिष्टबुद्धौ पर्वतो वह्निमानिति निर्णयस्य बाधमुद्रया[1] प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीय इच्छारूपोत्तेजकस्य हेतुतामते विषयताभिश्रिततादृशनिर्णयवदन्यत्वमेव कार्यतावच्छेदकं वाच्यम्, तच्च पर्वतो वह्निमानित्येतादृशानुमितिसाधारणमपीति तादृशप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः। न चैवमपि सिद्धिकालेऽनुमित्सासत्त्वे यादृशसामग्रीबलादनुमितिस्तादृशसामग्रीबलादनुमित्सां विनैवानुमित्यापत्तिवारणाय तत्स्थलीयानुमितावनुमित्साया हेतुत्वकल्पनमधिकमिति वाच्यम्, अनुमित्साविशिष्टज्ञानेऽनुमित्साया हेतुत्वेऽनुमितिं प्रति विरोधिसामग्रीप्रतिबन्धकतायामिच्छाया उत्तेजकत्वानभ्युपगमेन लाघवात्। न चानुमितिं प्रति समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्येव विरोधिनी। तत्र चानुमितित्वप्रकारकेच्छाया उत्तेजकत्वं तथाविधसामग्रीकालीनज्ञाने तथाविधेच्छायाः पृथक्कारणत्वं वाच्यम्, अन्यथा शाब्दान्यज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छाबलात् प्रत्यक्षादिसामग्रीकालेऽनुमित्यापत्तेः। तथा च सिद्धिकालीनानुमितावनुमितिसामान्य-

१. तदभाववत्तामुद्रया ।

विषयकेच्छासामान्यस्य हेतुत्वाधिक्याद्गौरवमिति वाच्यम्, भिन्नविषयकप्रत्यक्षादि-सामग्र्या अपीच्छाविशिष्टाया अनुमितिविरोधितयाऽनुमितिविषयकेच्छाविशिष्टानुमितौ तादृशेच्छात्वेन हेतुत्वकल्पने तदैवानुमित्साया उत्तेजकत्वाकल्पनेन लाघवात्। तदकल्पन इच्छाविशिष्टघटादिप्रत्यक्षसामग्रीकाले विनैवानुमितित्वप्रकारिकामिच्छां शाब्दान्य-ज्ञानं जायतामितीच्छासत्त्व इव तदसत्त्वेऽपि वह्न्यनुमित्यापत्तेर्वारणायेच्छाया उत्तेजक-त्वस्यावश्यकत्वात्। अनुमितिविषयकेच्छाघटितसामग्रीव्याप्ताविच्छाविशिष्टभिन्नविषयक-प्रत्यक्षादिसामग्र्यभावस्यैवा(व)निवेशः, न तु समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्यभावस्यापि। अतो न समानविषयकप्रत्यक्षादिसामग्रीकाले शाब्दान्यज्ञानं जायतामितीच्छाबलादनु-मित्यापत्तिः।

अथानुमितिं प्रति सि[द्]ध्यभावादिहेतुताया अनाधिक्येऽपि सामग्रीप्रतिबन्धक-तायां तन्निवेशाद् गौरवमस्त्येवेति चेत्, न, सामग्रीमदन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति सामग्र्य-भावत्वेन हेतुतामते सामग्रीप्रतिबन्धकतायामिच्छाभावस्येव सि[द्]ध्यभावस्यानिवेशे क्षति-विरहात्। न चैवमप्यापत्तिवारणायेच्छाया इव सिद्धिकालीनज्ञाने सिद्धि(द्धेः)हेतुत्वं कल्पनीयं तदेवाधिकमिति वाच्यम्, पर्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिविशिष्टज्ञाने तादृश-सि[द्]ध्यादिहेतुताकल्पने पर्वतपक्षकवह्न्यभावानुमित्यादिसामग्रीप्रतिबन्धकतायां तथा-विधबाधाभावानिवेशनेन लाघवात्तदाधिक्यस्य गौरवासम्पादकत्वादित्याहुः।

तदप्यसत्, सि[द्]ध्यभावादिहेतुतायामनाधिक्येऽपि परामर्शादिघटितसामग्री-व्याप्तौ तन्निवेशस्य निष्प्रयोज[न]कतायाः सिद्धिकालेऽप्यनुमित्युत्पादप्रयोजकसामग्र्या अक्षतत्वात्तदानीमनुमितिवारणासम्भवात्।

वस्तुतस्तु सि[द्]ध्यभावहेतुताया अनाधिक्येऽपि सिद्धिकालीनानामनुमिति-र्जायतामित्याकारकविषयामिश्रितेच्छानां तद्व्यक्तित्वेनानुमितिहेतुत्वकल्पनाया आधिक्यं दुष्परिहरमेव। न च तादृशेच्छायां विरोधिसामग्रीकालीनानुमितावनुगतरूपेण हेतुतायाः क्लृप्तत्वात्सिद्धिकालीनानुमितेरपि तादृशेच्छाविशिष्टत्वरूपतज्जन्यतावच्छेदकाक्रान्ततया सिद्धिकालीनज्ञाने तासां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वकल्पनं निष्फलमिति वाच्यम्, सिद्धिकालेऽ-न्यानुमितिसामग्रीसत्त्वे तादृशेच्छायां सत्यां त्वन्मते वह्न्याद्यनुमित्यनुदयात्तद्वारणाया-नुगतरूपावच्छिन्नतादृशेच्छाघटितसामग्रीव्याप्तौ सि[द्]ध्यभावनिवेशस्यावश्यकतयानु-मितिसामग्रीशून्यकालेऽपि सिद्धिसत्त्वेऽपि तादृशसामग्र्या असत्त्वेन तदानीमनुमिति-निर्वाहाय तदानीन्तनतादृशेच्छाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वं कल्पयित्वा सि[द्]ध्यभावं निवेश्य तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नघटितसामग्र्याः पृथग्व्याप्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वात्।

केचित्तु अनुमितिं प्रति पक्षताया हेतुत्वे सिद्धिकालीनाप्रामाण्यग्रहव्यक्त्यभावानां परामर्शहेतुतायामनिवेशाल्लाघवम्। तदानीं सिद्धरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेनैवानु[मि]ति-वारणसम्भवादित्याहुः।

तदसत्, तन्मते सिद्धावप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽनुमित्युपपत्तये सिद्धिप्रतिबन्धकतायां तादृशाप्रामाण्यग्रहव्यक्तीनामुत्तेजकत्वे तौल्यात् ।

अन्ये त्वनुमितिं प्रति पक्षताया हेतुत्वे पर्वतो वह्निमानित्येतादृशानुमितौ वह्निमान् पर्वतो घटवान्वह्निमत्पर्वतवानयं देश इत्याद्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकप्रत्यक्षादि-सामग्रीणां प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन लाघवम् । तादृशसामग्रीकाले विशेष्यतावच्छेदकादि-प्रकारकनिर्णयात्मकस्य पर्वतो वह्निमानित्यादिनिर्णयस्यावश्यकत्वात्पक्षताया असत्त्वे-नैवानुमितिवारणसम्भवात् । न च मन्मतेऽपि तादृशसामग्र्याः पृथक् प्रतिबन्धकत्वं नास्ति तादृशसामग्रीकाल एकत्र द्वयमिति रीत्या तादृशबोधस्य सामग्रीसत्त्वेन तत्प्रति-बन्धकतयैवोपपत्तेरिति वाच्यम्, एकत्र द्वयमिति रीत्या तादृशप्रत्यक्षसामग्रीणामेकत्र द्वय-मिति रीत्या तादृशबोधो जायतामित्याकारकेच्छावैशिष्ट्यं निवेश्यैव प्रतिबन्धकतायाः क्लृप्तत्वात्तादृशप्रतिबन्धकतया विशिष्टवैशिष्ट्यबोधविशिष्टत्वप्रकारकेच्छाविशिष्ट-वैशिष्ट्यबोधसामग्रीकालेऽनुमितिवारणासम्भवात् । तादृशेच्छावैशिष्ट्यं निवेश्य तथा-विधसामग्र्याः प्रतिबन्धकल्प(त्प ?)त्वान्तरकल्पनाया आवश्यकत्वात् । न च वह्निमान् पर्वतो घटवानित्यादिप्रत्यक्षस्य पर्वतो वह्निमानित्याकारकानुमितिसमानविषयकतये-च्छावैशिष्ट्यमनिवेश्यैवैकत्र द्वयमिति रीत्या तादृशबोधस्य सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्प-नाद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वप्रकारकेच्छाविशिष्टतादृशबोधसामग्रीकालेऽपि तथाविधप्रति-बन्धकत्वमावश्यकमिति वाच्यम्, तथाविधमानससामग्रीप्रतिबन्धकतायामिच्छानिवेश-स्यावश्यकतया विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेच्छाविशिष्टतादृशमानससामग्रीप्रतिबन्धकताधिक्य-स्यावश्यकत्वात् । न चैकत्र द्वयमिति रीत्या बोधो जायतामित्याकारकेच्छाया विशिष्ट-वैशिष्ट्यबोधत्वप्रकारकेच्छासाधारणरूपेणैवैकत्र द्वयमिति रीत्या तादृशबोधसामग्री-प्रतिबन्धकतायां निवेशात्तादृशप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तिरिति वाच्यम्, तथा सति तादृश-विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वप्रकारकेच्छाकाले विशि(शे,ष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानाद्यसत्त्वेऽ-प्यनुदयप्रसङ्गात् ।

अन्यसाध्यकान्यपक्षकानुमितिस्थलीयतादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्रीप्रतिबन्ध-कतयैवोपपत्तिरित्यपि न, इच्छाविशेषोत्तेजकत्वानुरोधेन पृथक् प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात् ।

सि[द्]ध्यभावहेतुतामतेऽनुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकतायां सि[द्]ध्यभावनिवेशेन गौरवात्तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्रीप्रतिबन्धकत्वकल्पनमेवोचितमित्यपि न, सामग्री-प्रतिबन्धकत्वमतेऽपि तादृशसामग्रीकाले परामर्शादिसत्त्वे घटादिप्रत्यक्षोपपत्तयेऽनु-मितिसामग्रीप्रतिबन्धकतायां तादृशसामग्र्यभावस्य निवेशनीयतया विपरीतगौरवात् । तदानीं घटादिप्रत्यक्षं नोपेयत इति चेद्, तर्हि परामर्शादिसत्त्वे सिद्धिकालेऽपि घटादिप्रत्य-

क्षानभ्युपगमसम्भवेन सिद्धिप्रतिबन्धकतामतेऽपि सामग्रीप्रतिबन्धकतायां तदभावानिवेशसम्भवात् ।

न च घटादिगोचरशाब्दबोधादिकं प्रत्यनुमितिसामग्रीसिद्ध्यभावनिवेशस्याधिक्याद् गौरवं नैयायिकमते । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिमानससामग्रीसत्त्वे प्रतिबन्धकतायां शाब्दबोधाद्यनुदयेन मन्मतेऽपि (अपि ?) तादृशसामग्र्यभावनिवेशेन प्रयुक्तगौरवाभावादिति वाच्यम् । तादृशस्थाने नैयायिकमते सि[द्]ध्यभावनिवेशस्याधिक्येऽपि प्रत्यक्षस्थलीयप्रतिबन्धकतायां पर्वतो वह्निमानित्येतादृशैकविधसि[द्]ध्यभावस्थलाभिषिक्तानां वह्निमान् पर्वतो घटवान्वह्निमान्पर्वतः घटवानित्याका[रका]नन्तविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्र्यभावानां निवेशेन भवन्मते महागौरवात् । तस्मादनुमितौ पक्षताहेतुत्वमेव सम्यगित्याहुः ।

तदप्यसत्—वह्निप्रकारकपर्वतविशेष्यकज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छाकाले सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्युदयेन तादृशेच्छायाः प्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वाद्वह्निमान्पर्वतो घटवानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्रीकाले[1] तथाविधानुमित्यापत्तिवारणायानुमितित्वप्रकारकेच्छामुत्तेजकीकृत्य तादृशसामाग्र्याः पृथक् प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वात् । न च तत्रानुमितिरिष्टा, तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधोत्पत्तेरपि तादृशेच्छाविषयसिद्धेस्तदानीं तस्यैवोत्पादात् । न च वह्निप्रकारकपर्वतविशेष्यकज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छाकाले सिद्धिसत्त्वे पर्वतो वह्निमानित्येतादृशमानसोत्पत्त्यैव तादृशेच्छाविषयसि[द्]ध्यानुमित्यनुत्पादात् सिद्धिप्रतिबन्धकतायां तादृशेच्छाया उत्तेजकत्वमेव नास्तीति वाच्यम्, तादृशस्थले घटानुमितिसामग्रीसत्त्वे तथाविधमानसोत्पत्त्यसम्भवेन तादृशेच्छाविषयसि[द्]ध्यर्थं वह्न्यनुमित्युत्पादस्यावश्यकत्वात् । न च तादृशेच्छानां सिद्धौ तत्तद्व्यक्तित्वेनैवोत्तेजकत्वमुपगम्यतेऽतो नोपदर्शितविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्रीकाले तथाविधेच्छाबलादनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्, तथा सति तत्तद्व्यक्तित्वेन तादृशेच्छासहस्रमुत्तेजकीकृत्य सिद्धिप्रतिबन्धकत्वे गौरवात् [2]सामग्रीप्रतिबन्धकत्वकल्पस्यैवोचितत्वात् तत्र तादृशेच्छानामुत्तेजकत्वादिति ।

एवं सि[द्]ध्यभावस्यानुमितिहेतुत्वे भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकं प्रति वह्निव्याप्यधूमविशिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकवह्न्यनुमितिसामग्र्यादीनां प्रतिबन्धकत्वकल्पनस्याधिक्याद्गौरवम् । मन्मते तादृशानुमितिसामग्रीकाले शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशे[ष्य]कवह्न्यनुमितिसामग्र्या नियमतः सत्त्वात्तत्प्रतिबन्ध[क]तयैवोपपत्तेः । तादृशसामग्र्याः पृथक् प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात् ।

---

१. ले० टि० वह्निप्रकारकपर्वतविशेष्यकज्ञानविषयकेच्छासत्त्वेऽस्य (तत्र इत्य) पि बोध्यम् ।
२. ले० टि० पूर्वोक्तविशिष्टवैशिष्ट्यधीसामग्री ।

[1]न च भवन्मतेऽपि तादृशसामग्र्याः शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकानुमितिसामग्रीनैयत्यं पर्वतो वह्निमानित्येतादृशसि[द्]ध्यभावस्य [3]तादृशानुमितिघटकतया[2]तादृशसिद्धिकाले शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकानुमितिसामग्र्या असत्त्वात् । तादृशसिद्धेरधिकविषयिणीं वह्निव्याप्यधूमविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकानुमितिं प्रत्यविरोधितया तादृशानुमितिसामग्र्यास्तत्रापि सत्त्वात् । एवं भवन्मते पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुप्रकारकशुद्धसंयोगघटितव्यापकत्वावगाहिपरामर्शघटितानुमितिसामग्र्याः प्रत्यक्षादिकं प्रति प्रतिबन्धकताद्वयं कल्प्यं सि[द्]ध्यभावनिवेशानुरोधात्तादृशपरामर्शकाले सामानाधिकरण्येन बाधबुद्धिसत्त्वे सत्याञ्च सामानाधिकरण्येन सिद्धाववच्छेदकत्वावगाहिन्याः सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्याश्चानुमितेरनुत्पत्त्या प्रत्यक्षादोनामेवोत्पत्त्या तत्र व्यभिचारवारणाय तथाविधसि[द्]ध्यभावस्तादृश[परा]मर्शघटितसामग्रीप्रतिबन्धकतायां निवेशनीयः । एवञ्च तादृशसिद्धिकाले बाधबुद्धावसत्यां प्रत्यक्षादिवारणाय तादृशसि[द्]ध्यभावमनिवेश्य तथाविधबाधाभावं निवेश्य परं प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम् । तत्र च प्रत्यक्षादिस्वोकारो न सम्भवति, अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितेः सामग्रीसत्त्वात्तादृशानुमितेरेवोत्पत्तेः । मया तु सि[द्]ध्यभावतादृशबाधाभावावनिवेश्य तादृश[परा]मर्शघटितसामग्र्या एकमेव प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यत इति । एवं लाघवज्ञानजन्यायां पर्वतो महानसोयवह्निमानित्याकारकानुमितौ पर्वतो वह्निमानित्येतादृशसिद्धेरविरोधित्वमते वह्नेर्महानसोयत्वे लाघवमित्यादिलाघवज्ञानघटितशुद्धवह्नित्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्त्यवगाहिपरामर्शघटितानु[मिति]सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाधिक्याद् गौरवम् । तादृशलाघवज्ञानाघटिततादृशपरामर्शघटितसामग्रीप्रतिबन्धकतायां पर्वतो वह्निमानित्येतादृशसि[द्]ध्यभावस्य निवेशनीयतया तत्प्रतिबन्धकतया तादृशसिद्धिघटित(टितो)पदर्शितलाघवज्ञानसहितशुद्धपरामर्शसत्त्वे प्रत्यक्षाद्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।

यत्तु सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वमते साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वह्निहेतुकपरामर्शस्य वह्न्यनुमितिं प्रति हेतुत्वकल्पने गौरवम् । मन्मते तु तत्र सिद्धेर्नियमतः सत्त्वेनानुमितेरप्रामाणिकतया न तादृशपरामर्शस्यानुमितित्व(त्व ?)हेतुत्वकल्पनमिति ।

तन्न, सिद्धिप्रतिबन्धकत्वमतेऽपि सिसा(षा)धयिषाकाले तादृशपरामर्शादनुमितेः प्रामाणिकतया तद्धेतुत्वकल्पनस्यावश्यकत्वात् ।

अथैवमपि भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकं प्रति प्रत्यक्षादिगोचरेच्छाविरहविशिष्टायास्तद्धेतुकपरामर्शघटितानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन लाघवम्, तादृशपरामर्शकालेऽसत्यामनुमित्सायां मन्मते प्रत्यक्षादेरेवोत्पादात् । सत्याञ्चानुमित्सायां

१. ले० टि० नैयायिकमते रामनैयत्यं नास्तीत्याह ।

२. ले० टि० शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नपक्षक० ।

३. ले० टि० तत्सामग्रीघटकतया ।

तद्विशिष्टानुमितिसामग्रीरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेनैव तद्वारणसम्भवादिति चेत्, तर्हि भवन्मत इव मन्मतेऽपि तादृशपरामर्शाद्विनानुमित्सामनुमित्यनभ्युपगमेन प्रत्यक्षादिगोचरेच्छा-विरहविशिष्टायास्तद्धेतुकानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते। न च भवन्मते सिसा(षा)धयिषाशून्यकालेऽपि तादृशपरामर्शादनुमित्युत्पादे बाधविरहः सिद्धेरविरोधि-त्वादिति वाच्यम्, तादृशपरामर्शजन्यानुमितौ सिसा(षा)धयिषाहेतुत्वोपगमात्तदभाव-स्यैव बाधकत्वात्। एवमपि सिद्धिप्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया लाघवानपायात्[1]। साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानहेतुतामते हेतुभेदेन सामग्र्याः प्रतिबन्धकताया भेदा-भावादुपदर्शितगौरवस्यानवकाशाच्चेति।

लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानकल्पे तु सिद्धिप्रतिबन्धकत्वकल्पनमावश्यकमेव। अन्यथा निखिलानुमितीनामेव परामर्शरूपतयाऽ[2]नुमितिकालेऽनुमितिसामग्र्या अवश्यं सत्त्वात्। यत्किञ्चिद्गोचरानुमितौ सत्यां तदुत्तरं दिग्भ्रमादिपर्यन्तं ज्ञानान्तरानुत्पाद-प्रसङ्गात् तस्य चानुभवविरुद्धत्वादित्यवधेयम्।

॥ इति श्रीरघुदेवन्यायालङ्कारभट्टाचार्यविरचितः
पक्षतावादः समाप्तिमगमत्।

---

१. पञ्चमी पूर्वपक्षव्याप्तिः।

२. तन्मते साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवानित्याकारिकानुमितेः स्वीकारात्।

परिशिष्टम्

ग्रन्थे समुद्धृताः केचन सिद्धान्ताः

शुद्धिपत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठसंख्या	पङ्क्तिसंख्या	
तत्त्वपि	सत्यपि	१	२	(भूमिकायाम्)
तत्त्वत्वा	तद्वत्वा	१	१४	(भू०)
ष्ठा न वा,	ष्ठाभाव	३	३+४	(भू०)
प्रमथा	प्रथमा	३	१४	(भू०)
मिते	मिमते	३	२४	(भू०)
नेना	ने ना	३	२४	(भू०)
द्वा (त्वा ?)	द्वात्वा (त्वा ?)	२	२	
दके	दकके	२	११	(टिप्पण्याम्)
मन्थे	मग्रन्थे	२	१४	(टि०)
तदु	तस्यो	४	२	(टि०)
प्रमेय	प्रमेयत्व	४	१३	(टि०)
सि(द)	सि[द]	६	२४	
"	"	६	३०	
रकता	रता	७	४	
ष्ट (ष्ट)	ष्ठ (ष्ट)	८	१२	
लोक	लोक	८	६	(टि०)
पृ. १८	पृ. १०	८	१०	(टि०)
द्यप्र	द्यानभ्युपगमप्र	८	११	(टि०)
देवः	देवः, पृ. सं० १६	८	१३	(टि०)
यत्व	यकत्व	१०	१८	
नेव	नेवे	११	४	
नेन	नने	११	३२	
त्वात्[१]	स्वात्[१]	१२	३०	

तर इ	तरभेद इ	१८	१३
तिर	तेर	१९	२
सिद्ध	सिद्धि	२२	१६
,,	,,	२२	२३
,,	,,	२२	२६
ऽसति	क्षति	२४	१
रिका	रका	२४	१२
क्षणो	क्षणे	२४	२०
सिद्ध	सिद्धि	२६	३१
शेन	शन	२८	५
स्थाने	स्थले	२८	६

सुसङ्ग्राह्याणि अभिनवप्रकाशनानि

१. वास्तुसौख्यम्—श्रीटोडरमल्लविरचितं ज्योतिषशास्त्रस्य वास्तुसम्बन्धिग्रन्थमिदम् आचार्यश्रीकमलाकान्तशुक्लकृतया हिन्दी-व्याख्यया समलङ्कृत्य प्रकाशितम्—१२०-००

२. सङ्ग्रहशिरोमणिः—ज्योतिषशास्त्रस्यापूर्वोऽयं सङ्ग्रहग्रन्थ आचार्यश्रीकमलाकान्त-शुक्लप्रणीतया हिन्दी-व्याख्यया समलङ्कृत्य प्रकाशितः— प्रथमो भागः २५०-००

३. काशीखण्डः—महर्षिव्यासप्रणीतः स्कन्दपुराणान्तर्गतोऽयं ग्रन्थ आचार्यश्रीरामा-नन्दकृतया 'रामानन्दी'-संस्कृतव्याख्यया, अथ च पण्डितश्रीनारायणपतित्रिपाठि-कृतया 'नारायणी'-हिन्दीव्याख्यया च समलङ्कृत्य प्रकाशितः—प्रथमो भागः २००-००
द्वितीयो भागः २००-०० तृतीयो भागः ३००-००

४. महाभारतसर्वस्वम्—महाभारतमाधारीकृत्य निरूपितोऽयं ग्रन्थ आचार्य-श्रीकुबेरनाथशुक्लमहोदयैः स्वोपज्ञतया प्रणीतः— ४००-००

५. रामायण ककविन्—रामचरितवर्णनात्मकोऽयं काव्यग्रन्थः जावीलिपितो देवनागर्यां लिप्यन्तरीकृत्य अभिराज-डॉ० राजेन्द्रमिश्रकृतेन हिन्दीभाषानुवादेन समलङ्कृत्य प्रकाशितः— ३००-००

६. शिवमहिम्नः स्तोत्रम् (द्वितीयं संस्करणम्)—स्तोत्रमिदं 'मधुसूदनी', 'नारायणी'-प्रभृतिभिः संस्कृतटीकाभिः, अथ च हिन्दीपद्यानुवाद-हिन्दीव्याख्यादिभिः सनाथी-कृत्य प्रकाशितम्— १००-००

७. सौन्दर्यदर्शनविमर्शः—सौन्दर्यशास्त्रस्यापूर्वोऽयं ग्रन्थ आचार्यश्रीगोविन्दचन्द्र-पाण्डेयमहोदयैः प्रणीतः। ग्रन्थेऽस्मिन् सौन्दर्यशास्त्रस्येतिहासपरतन्त्रता, नानायुग-विवर्ति-काव्यशिल्पसङ्गीतादिव्यापकरूपकल्पनाभेदप्रदर्शनपुरस्सरं रूपधर्मनिरूपणादि-विषयाः सम्यक् समालोचिताः— ९०-००

८. भास्करराय भारती दीक्षित—व्यक्तित्व एवं कृतित्व—तन्त्रशास्त्रस्यापूर्वोऽयं ग्रन्थ आचार्यश्रीवटुकनाथशास्त्रिखिस्तेमहोदयैः प्रणीतः। ग्रन्थेऽस्मिन् भास्कर-रायभारतीदीक्षितस्य जीवनचरितं कृतयश्च हिन्दीभाषया सम्यगालोचिताः—३००-००

९. उत्तरषट्कम्—तन्त्रशास्त्रस्य मूर्द्धन्योऽयं ग्रन्थः सरस्वतीभवनस्थपाण्डुलिपीनाधारीकृत्य, पाठभेदानालोच्य सर्वप्रथम सुसम्पाद्य 'कुलदीपिका'-व्याख्यया चालङ्कृत्य प्रकाशितः— ८०-००

१०. विश्व-दृष्टि—डॉ० सम्पूर्णानन्द स्मृति-ग्रन्थ—ग्रन्थोऽयं वेद-व्याकरण-धर्मशास्त्र-दर्शन-ज्योतिष-इतिहास-राजनीति-साहित्यप्रभृतिविषयसम्बद्धान् निबन्धान् सङ्कलय्य सुसम्पाद्य च भागद्वयात्मकः प्रकाशितः— ३५०-००

११. डॉ० सम्पूर्णानन्द—जीवन एवं चिन्तन—ग्रन्थरत्नेऽस्मिन् डॉ० सम्पूर्णानन्दस्य समग्रं जीवनचरितं विवेचितम्, विचाराः, कृतयश्च निरूपिताः— ५०-००

१२. शाण्डिल्यसंहिता (द्वितीयं संस्करणम्)—नारदपाञ्चरात्रसंहितास्वन्यतमायां श्रीशाण्डिल्यविप्रणीतायां संहितायामस्यां जगतः प्रादुर्भावः, भक्तिसम्प्रदायः, आचरणीयाचारः, युगपरिमाणादिकलिकर्त्तव्याकर्त्तव्यधर्माधर्मादिविषयाः सम्यग्रूपेण समालोचिताः— १३२-००

पत्रव्यवहारसङ्केतः—प्रकाशनाधिकारी, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य, वाराणसी—२२१ ००२